

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 4 Sayı/Issue: 3 Özel Sayı Yıl/Year: 2020
(Aralık / December)

Belâ-Musibetler Üzerine Fıtrat Eksenli Bir Okuma
A Natural Disposition-Pivot Study on Afflictions-Calamities

Güven AĞIRKAYA

Arş. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Anabilim Dalı

Research Assistant, University of Adıyaman, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic
Sciences, Department of Tafsir Science
Adıyaman, Turkey

guvenagirkaya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0688-7306>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 21/09/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 25/11/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 20/12/2020

Atıf / Citation: Ağırkaya, Güven. “Belâ-Musibetler Üzerine Fıtrat Eksenli Bir Okuma”.
Tefsir Araştırmaları Dergisi 4/3 Özel Sayı (Aralık / December 2020), 30-64.

<https://doi.org/10.31121/tader.797773>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies
Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

İnsan, çift yönlü bir zeminde hayat bulan bir varlıktır. Bu zeminin bir tarafı bolluk-bereket ve afiyet; diğer tarafı bela-musibet ve hastalık olabilmektedir. Herşeyin zıttıyla kaim olduğu ilkesi bu durumun bir ifadesidir. Hayat denilen vakianın hakikati de bu şekildeki sürüp gelmiştir. Hayattaki bu düalist yapı bir düzensizliğin değil bilakis bir dengenin belirtisidir. Bu meyanda evren ve içindeki bütün varlıklar Allah'ın birer eseridir. Bu eserlerle ilgili beşer idrakini hayran bırakan fazlaca unsur mevcuttur. İnsan bu eserlerin en mükerremidir. Özellikle evrendeki işleyiş ve düzene bakıldığında ilk başta zihinlerde beliren husus dengedir. Bir başka ifade ile zerreden küreye bütün varlık, yaratan tarafından belirlenmiş bir denge ile ayakta durmaktadır. Yüce yaratıcı bütün mahlûkatı adeta kodlayarak onları varlık alanına koymuştur. Fıtrat olarak da ifade edilen bu kodlama, küçükten büyüğe her bir varlığın sebep-sonuç döngüsü içerisinde varlığını sürdürdüğü en doğal halidir. Varlığın kendine has bu doğal hali yaratıcının koyduğu dengenin fesada uğramaması için elzemdir. İlgili çalışmalarda fıtrat konusu insan-din merkezli ele alındığı için bütüncül değil parçacı bir yaklaşım ortaya konulmaktadır. Bu parçacı yaklaşım ise çoğunlukla insan-fıtrat ilişkisini ön plana çıkardığı için varlık-fıtrat ilişkisi geri planda kalmış olmaktadır. Zira parçacı yaklaşımlar konu veya kavramların bütününe değil ancak bir-iki yönüne işaret etmektedir. Bu araştırmada belâ-musibetler, varlık-fıtrat eksenli bir okuma ve bütüncül bir yaklaşımla mütalaa edilmiştir. Bu mütalaa da hem teolojik hem de bilimsel verilerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Fıtrat, Varlık, Düzen, Musibetler.

Abstract

Human is a being that comes to life on a dual ground. One side of this ground is wealth and abundance; the other side can be trouble-calamity and disease. The principle that everything is permanent by its opposite is an expression of this situation. The truth of the fact called life has also continued in this way. This dualistic structure in life is not a sign of disorder, but of a balance. The universe and all creatures in it are each sign of the God. There are many things that admire human cognition about these signs. The human being is the most reverend one among all of them. However, especially when we look at the process and the contexture in the universe, initially the balance comprises in minds. In other words, all of the creatures from micro to macro standing with a balance that decided by the creator. God most high literally placed all the creatures in the sphere of existence by putting them into codes. This coding also expressed as the inherent, is the most natural state that every single of the entity continues to live in the cause-effect cycle. This unique natural entity is crucial in order to prevent the balance created by the God from malice. Since studies about disposition are related with a human-religion centered approach, a partial approach is put forward instead of a holistic one. This partial approach, which considers only human beings, mostly puts the human-natural disposition relationship in the foreground; while the relationship between existence and natural disposition remains in the background. Because the partial approaches do not refer to the whole of the subject or concepts, but it concentrates on only one or two aspects. In this study, afflictions-calamities are analyzed with an existence-natural disposition oriented reading and a holistic approach. Both theological and scientific data are used to conduct this analysis.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Natural Disposition (Fitrah), Existence, Order, Calamities.

Giriş

Evrenin yaratılmış en mükerrem varlığı insandır. Bizzat ilahi irade onun yaratılışındaki bu eşsiz sanata dikkat çekmiş, ona “*kendi ruhundan üflemiş*” (el-Hicr 15/29; es-Secde 32/9; Sâd 38/72) ve onu halife olarak nitelemiştir (el-Bakara 2/30; el-En'âm 6/165; en-Neml 27/62; Fâtır 35/39) Bununla beraber onun yaratılışındaki iyiye meyyal oluşunun yanında kötülük yapma ve kendini aşağılık bir duruma düşürme potansiyeline de dikkat çekilmiştir (et-Tîn 95/5). İnsanın bütün bu sahip olduğu hali ise fıtrat olarak tesmiye edilmiştir.

Fıtrat, farklı ve zengin bir anlam alanına sahip kavramlardan biridir. Özellikle bazı hadis metinlerine dayanılarak daha çok insanla ilgili ve onun dine/islama olan yatkınlığı çerçevesinde ele

alınmıştır.¹ Mezkûr kavramla ilgili bu tasavvur yanlış olmamakla beraber konunun bir yönüne işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle fitratın insanla ilişkisi konunun tamamı değil belki önemli bir tarafıdır. Marifetullah da bu ilişkinin bir vechesidir.² Bu sebeple genel anlamda ele alındığında fitrat kavramı çok daha zengin bir anlam yelpazesine sahiptir.

Evrende tesadüfe yer vermeyen İslam nazarında sadece insan değil zerreden küreye her varlık Allah'ın varlık ve birliğine işaret eden özel bir âyet gibidir. Varlıkları sahip oldukları özellikler açısından kategorize etmek mümkündür. Ancak bu durum asla diğerlerinin önemli olmadığı anlamında değildir. Bilakis evrendeki işleyiş ve dengenin korunması için küçükten büyüğe her varlık - yerinden oynatıldığında- boşluğu doldurulamayacak derecede eşsiz bir konuma sahiptir. Bu anlamda işlevsiz bir varlığa ve beyhûde bir devinime asla yer yoktur.

İnsanla evrendeki varlıklar arasında son derece kompleks ve hassas bir ilişki mevcuttur. Evrendeki işleyişin devamı için bu ilişkinin hassas bir dengede sürmesi hayati öneme sahiptir. Bu tıpkı mini bir kâinata benzetilen insanın (âlem-i asgar) yapısındaki fizyolojik ve ruhi dizayn gibidir. İnsandaki küçük bir aksaklık bütün bedeni etkilediği gibi koca bir insana benzetilen kâinattaki (âlem-i ekber) aksaklıklar da yaratıcının koyduğu intizamı bozmaya ve saf halini fesada uğratmaya elverişlidir.

Belâ ve musibetler farklı disiplinler tarafından değerlendirildiğinde aynı neticelere ulaşmak son derece doğal bir vakiyedir. Aynı vakia üzerindeki teolojik okumalar ile rasyonalist felsefelerin okumaları farklı olacaktır. Bu farklılık kimi zaman sebeplerde kimi zaman sonuçlarda tezahür edecektir. Ancak ister teolojik olarak bakılsın ister bilimsel olarak ele alınsın her hâlükarda musibetler ile fitrat arasında bir ilişkinin olduğu yadsınamaz bir sonuçtur.

Eşyanın yerinden oynatılması bir başka ifadeyle fitratın ifsad edilmesi -ki bu bir zulümdür- teolojik olarak günahdır ve bu günah sebebiyle oluşacak fesadı Tanrı'nın bir cezalandırması olarak okumak mümkündür. Aynı durum bilimsel olarak ele alındığında doğal dengenin ihlal edilmesi ile bozulma meydana gelmiş sayılacaktır. Dikkat edilirse her halükarda bir sebep-sonuç ilişkisi mevcuttur. İşte bu sebep-sonuç döngüsü fitrat-eşya-insan arasındaki hassas denge ile sıkı bir ilişki içindedir. Bu denge kozmolojinin fitratıdır. Mezkûr fitrat ihmal ve ihlal edildiğinde fesad kaçınılmaz olacaktır. Artık bozulmanın adının belâ, musibet, âfet veya felaket olmasının çok da bir önemi kalmamaktadır. Zira hepsi fitratın fesada cevabı ya da intikamı mesabesindedir.

¹ İbrahim Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanlığı -Psikososyal Bir Okuma-* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 100-104.

² Murat Sülün, *Kur'an Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 50.

1. Kavramsal Çerçeve

Belâ ve musibet lafızları müteradif anlamlara sahip iki kavram izlenimi vermektedir. Özellikle Türkçe kullanımı dikkate alındığında bu izlenim daha da kuvvetlenmektedir. Ancak mezkûr iki kavramın anlam nüanslarına sahip olduğu aşikârdır. Zira her iki lafzın Kur'an'daki kullanımları dikkate alındığında birbiriyle ilişkili ama farklı kavramlar olduğu görülmektedir.

Belâ-musibet kavramlarının -aralarındaki ilişkiden mütevellid olmalı ki- günümüzde özellikle Türkçe'de beraber kullanımı son derece yaygınlaşmıştır. İki kavramın anlam sahaları dikkate alındığında müteradif bir durumdan değil belki bir umum-husus ilişkisinden bahsetmek daha isabetli olacaktır. Yaygın kullanım dikkate alınarak bu araştırmada iki kavram bazen bir arada kullanılmıştır.

Belâ-musibet kavramlarının ihtiva ettiği anlamlar Kur'an'da farklı lafızlarla ifade edilmiştir. Bu anlamda “durr/ضر”, “azâb/عذاب”, “hizy/حزي”, “be's/بأس”, “fitne/فتنة”, “helak/هلاك”, “tedmîr/تدمير”, “hayk/حيق”, “kat'/قطع”, “daire/دائرة” ve “karia/قارعة” gibi lafızlar Kur'an'ın belâ ve musibet ile ilişkili kullandığı kavramlardandır.³ Ancak bu kavramlar araştırmayla doğrudan ilgili olmadığı için ayrı ayrı ele alınmamıştır.

1.1. Belâ

Arapça kökenli olan belâ lafzı “b-l-y” ve “b-l-v” kökünden mastar olup aslı itibariyle iki anlam ihtiva etmektedir. Bunlardan “b-l-y” kökü “eskimek”; “b-l-v” kökü ise “imtihan etmek” anlamını ifade etmektedir.⁴ Kur'an'da Allah'ın kullarını birtakım şeylerle imtihan etmesi anlamında sıkça kullanılan kavramlardan biri belâ ve türevleridir.⁵ Mezkûr lafız sadece olumsuz (şer) vakıalar için değil olumlu (hayr) durumlar için de istimal edilmiştir.⁶ Dolayısıyla belâ kökünün ifade ettiği imtihan insanın hoşuna gidecek bir nimetle olabileceği gibi insanın sıkıntı çekeceği bir musibetle de gerçekleşebilir. Kul herhangi bir nimet veya musibetle imtihan edildiğinde Allah nimetle onun şükürünü; musibetle de onun sabrını sınamış olmaktadır.⁷

³ Necati Kara, “Kur'an ve Sünnet'te Belâ - Musibet”, *EKEV Akademi Dergisi* 1/3 (1998), 34-37.

⁴ Ebû'l-Hasen Ahmet b. Fâris b. Zekerîya el-Kazvîni er-Râzî İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga* (Daru'l-Fikr, 1979), 1/292.

⁵ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemi'l-müşfehres li-elfâzî'l-Kur'ani'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2001), “b-l-v” md., 166.

⁶ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Dâr ve Meketebetü'l-Hilâl, ts.), 8/340; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 1/193.

⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 1/293; Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'an ve'l-hadîs*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Suud: Meketebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1999), 1/214.

Kur'an'da belâ lafzı “eskimek, fena bulmak, denemek, imtihan etmek, musibet, sıkıntı, imtihan” (el-Bakara 2/49, 155; el-A'râf 7/141, el-Enfâl 8/17; Hûd 11/7; İbrahim 14/6; Tâhâ 20/120; ed-Duhân 44/33; Muhammed 47/31; el-Mülk 67/2) gibi anlamlarda kullanılmıştır. İlgili kullanımlara bakıldığında en çok göze çarpan anlamın imtihan olduğu görülmektedir. Bütün imtihanlar için en bariz vasıf ise mihnettir. Dünya kimin ne yapıp ettiğinin ortaya çıkacağı zemin olup, hayat ve ölüm bu mihnetli sınama için yaratılmıştır (el-Mülk 67/2). Deri için tabaklanma ne ise insan için de ibtilâ odur; altın ateşte, insan mihnette belli olur.⁸

Belâ lafzı her ne kadar genel itibariyle insan iradesini aşan bir takım durumları ifade ediyor izlenimi verse de daha hassas bir pencereden bakıldığında insan iradesini aşan birçok âfetin de aslında bir sebep-sonuç döngüsü içerisinde cereyan ettiğini söylemek mümkündür. Bu sebep-sonuç döngüsü kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak zuhur eder. Buna birçok örnek vermek mümkündür. Bu meyanda örneğin sel felaketi ilk bakışta insan iradesini aşan tabii bir âfet olarak okunabilir. Ancak daha ayrıntılı bir tahlil yapıldığında ormanların tahribi, eğimli meraların açılarak tarla arazisi haline getirilmesi, aşırı otlatma, elverişsiz tarım metotlarının uygulanması sonucunda toprağın üzerine düşen yağmur suları tutulamayarak yüzey şeklinde eğime uyarak hareket etmeleriyle⁹ seller meydana gelir ki bütün bunların birinci müsebbibi insanın kendi filleridir. Yine verilecek bir başka örnek de depremlerdir. Bizzat depremin kendisi insan iradesini aşan bir âfettir. Çünkü depremi önlemek mümkün değildir.¹⁰ Ancak depremlerdeki kayıplar konusunda aynı şeyleri söylemek zordur. Aynı şiddetteki bir depremin farklı ülkelerdeki etkilerinin çeşitliliği insan fillerinin doğrudan veya dolaylı olarak kayıplara sebep olduğunu göstermektedir. Örneğin 7 şiddetindeki bir sarsıntının A ülkesinde her tarafı yıkıp ölümlü kayıplara sebep olurken B ülkesinde hiçbir can kaybına sebep olmaması insan faktörünü ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla selde boğulmak ya da bir depremde can vermek konusunda genel itibariyle bir kader döngüsünden¹¹ bahsetmek mümkündür. Ancak aynı kader döngüsünü insanın kendi eliyle yaptığı ihmallerden bağımsız düşünmek mümkün değildir.

⁸ Süleyman Uludağ, “Belâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/380.

⁹ Abdüsselam Ergene, *Toprak Biliminin Esasları* (Konya: Öz Eğitim Basım Yayın Dağıtım, 1997), 343.

¹⁰ Emrullah Güney, *Çevre ve İnsan: Toplum Doğa İlişkileri* (İstanbul: Çantay, 2003), 172.

¹¹ Burada kader döngüsü ile kastedilen Allah'ın tekvîni iradesinin taalluk etmesi yönüyle hayır-şer her ne varsa hepsinin yaratıcısının Allah olması ve zamanın sınırlamalarından bağımsız olarak onun ilmindeki mevcudiyetidir. Mezkûr ifade ile “insan iradesinin devre dışı bırakılması” türünden cebri bir anlayış kastedilmemiştir.

1.2. Musibet

Lügavi olarak Arapça asıllı olan musibet lafzı “yağmur” anlamına gelen “s-v-b” kökünden türemiş olup “başa gelmek, payına düşmek, isabet etmek” anlamlarında kullanılmaktadır.¹² Arap dilinde yukarıdan aşağıya doğru inen herşey için “s-v-b” kökü ve türevlerinin kullanıldığını söylemek mümkündür.¹³ Bunun en çarpıcı örneği de yağmur olmuştur. Zira yağmurda hem yukarıdan aşağıya inme durumu hem de isabet ederek ıslatma anlamı mevcuttur. Ancak “isabet etme” muhtevasının zamanla genişleyerek hem olumlu hem de olumsuz birçok husus için kullanıldığı ifade edilebilir. Dolayısıyla bir nimete erişmek “isabet etmek” olduğu gibi bir sıkıntıya düşer olmak da “isabet etmek” kavramıyla ifade edilmektedir. Musibet lafzı ise isabet eden hususların (âfet, felaket gibi) olumsuz olanları hakkında kullanılmaktadır.¹⁴

Musibet lafzı Kur’an’da on yerde zikredilmektedir.¹⁵ Bununla beraber musibet lafzının türevleri 64 yerde olumlu ve olumsuz çeşitli durumlar hakkında kullanılmıştır.¹⁶ Kimi âyetlerde musibetlerin ancak Allah’ın izniyle gerçekleştiği (et-Tegâbun 64/11), hepsinin bir kitapta (Levh-i mahfûz) kayıtlı olduğu (et-Tevbe 9/51; el-Hadîd 57/22) bildirilirken kiminde ise musibetlerin asıl sebebinin insanın kendi fiilleri olduğu belirtilmektedir (Âl-i İmrân 3/165; en-Nisâ 4/62; el-Kasas 28/47; eş-Şûrâ 42/30). Bu meyanda özellikle iyilik ve kötülüğün yerini tespit etme bakımında şu iki âyet son derece dikkat çekicidir: **1)** “*Nerede olursanız olun, sağlam ve tabkîm edilmiş kaleler içinde bulursanız bile ölüm size ulaşacaktır. Onlara bir iyilik gelirse, ‘Bu, Allah’tandır’ derler. Onlara bir kötülük gelirse, ‘Bu, senin yüzündendir’ derler. De ki: ‘Hepsi Allah’tandır.’ Bu topluma ne oluyor ki, neredeyse hiçbir sözü anlamıyorlar!*” (en-Nisâ 4/78); **2)** “*Sana ne iyilik gelirse Allah’tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindedir. (Ey Muhammed!) Seni insanlara bir peygamber olarak gönderdik. Şahit olarak Allah yeter*” (en-Nisâ 4/79).

¹² Muhammed b. Muhammed Ezherî, *Tebzîbu’l-luga* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-Arabî, 2001), 12/177; Muhammed bin Mükerrrem bin Ali Ebü’l-Fadl Cemâleddin İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 1/534-535; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâb tâcu’l-luga ve sihâbu’l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melayîn, 1987), 1/164.

¹³ Ezherî, *Tebzîbu’l-luga*, 12/177; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/534.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/535; Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyumi el-Hamevi, *el-Misbabü’l-münir fî garibi’s-serhi’l-kebir* (Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 1/349.

¹⁵ Abdülbaki, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, “s-v-b” md., 511-512.

¹⁶ Abdülbaki, *el-Mu’cemü’l-müfrehes*, “s-v-b” md., 510-512.

Her iki âyet beraber değerlendirildiğinde ilk bakışta zahiren bir çelişki varmış izlenimi vermektedir. Tefsir kaynaklarında bu zahiri muarazayı ortadan kaldıracak bilgiler mevcuttur. Müfessirler, birinci âyeti kader ve tekvini irade bağlamında değerlendirerek musibetleri yaratma açısından Allah'a; irade, ihtiyar, kesb, esbaba tevessül gibi yönlerden ise kullara isnat etmişlerdir.¹⁷

1.3. Fitrat

Lügavî olarak “f-t-r” kökünden “yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak, icat etmek” gibi anlamlara gelen fitrat¹⁸ lafzı “yaratılış, mizaç, ilk yaratılışta sahip olunan vasıf ve yatkınlık, Allah'ın varlığını kabul etme istidadı” anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁹ Kavramın kök anlamında ön plana çıkan temel anlam yarmaktır.²⁰ Mutlak yokluğun bir bakıma yarılarak içinden varlığın çıkması telakkisiyle ilk yaratılış fitrat kavramıyla ifade edilmiştir.²¹ Buradaki yaratma anlamıyla bir şeyin yoktan ve benzersiz bir şekilde var edilmesi kastedilmektedir.²²

Dinin temel referansları olan Kur'an ve sünnet metinlerinde fitrat kavramının ele alınmış olması ilk dönemlerden itibaren yapılan çalışmalarda mezkûr kavramla ilgili yorumların yapılmasına vesile olmuştur. Söz konusu yorumlarda fitrat kavramı daha çok insan merkezli ele alınmış ve farklı yorumlar yapılsa da genellikle “insanın potansiyel olarak hak dini tanımaya, Allah'ın rububiyet ve ulûhiyetini bilme istidadına sahip olması” olarak ön plana çıkmıştır. Bu tevelleri şekillendiren temel argüman “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınımsızca tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler” (er-Rûm 30/30) âyeti ile Hz. Peygamber'in (s) şu ifadeleri olmuştur: “Her çocuk ancak fitrat üzere doğar. Sonra anne-babası onu Yahudî, Hristiyan veya Mecusi yapar. Nitekim kusursuz doğan bir hayvan yavrusunun herhangi bir uzvunun eksik olduğunu gördünüz mü?”²³

¹⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 8/556-561; Ebû Muhammed Abdullah b. Gâlib İbn Atiyye el-Endelûsî İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 2/81-82; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 10/144-149.

¹⁸ Fitratla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Adil Bor, “Din ile İlişkisi Bağlamında Fitratın Mahiyeti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/3 (2017), 1671-1704; Yaşar Kurt, “Kur'an'da Fitrat Kavramı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 71-104.

¹⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 7/418; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzi Münir Ba'lebekki (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/755; Ezherî, *Tebzîbu'l-luga*, 13/222; Cevherî, *es-Sihâb*, 2/781; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/55-56.

²⁰ Ebû'l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1992), 640.

²¹ Hayati Hökelekli, “Fitrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/47.

²² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an*, 640.

²³ Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah Buhârî, *Sâhibu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır (Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Cenaiz”, 78; Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc b. Müslim, *el-Câmiu's-Sabîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), “Kader”, 22-25.

Arap dilinin ilk sözlüğü sayılan *Kitabü'l-'ayn'*da Halil b. Ahmed (v. 175/791) yukarıdaki hadisi referans göstererek fitratı “*mablûkatın dine yatkın bir tabiatta yaratılması*”;²⁴ İbn Düreyd (v. 321/933) “*Allah’ın, üzerine mablûkatı yarattığı cibilliyet*”;²⁵ Ezherî (v. 370/980) “*çocuk daha annesinin karnında yaratılırken kendisine verilen hilkat*”²⁶ olarak ele almaktadır.

Sözlüklerde fitrata mutlak olarak “yaratılış/hilkat”²⁷ anlamları verilmekte ancak mezkûr âyet ve hadis metinlerinden hareketle çoğunlukla insan-din ekseninde ele alınmaktadır. Bu metinlerden hareketle yapılan yorumların büyük bir bölümünde mezkûr metinler üzerinden bir tanımlama yapılmaya çalışılmıştır.²⁸ Bu yaklaşım insan merkezli fitrat tanımlamaları için doğru ancak genel anlamı fitrat okumaları için eksik kalmaktadır. Zira aşağıda daha ayrıntılı ele alınacağı üzere Allah’ın eşsiz ve benzersiz yaratılışı sadece insanla ilgili değildir. İnsanın bu yaratma sanatı içerisinde en müstesna konuma sahip olması âlemdaki diğer varlıkların da bir fıtratının olduğunu görmezden gelmeye sebep olmamalıdır. Bir başka ifadeyle sadece insanın değil mevcudât içerisindeki bütün varlığın kendine has bir fıtratından bahsetmek daha isabetli görünmektedir. Çünkü fitrat, bir yandan “beher canlı türü açısından o türün kapsamına girenlerin tamamını ilgilendiren (türe özgü) genel bir yapıyı”; diğer yandan “yer, gök, insan, hayvan, kurt, kuş vb. varlık cinsleri ile ilgili müstakil bir yaratılışı” ifade etmektedir.²⁹

“F-t-r” kökünün farklı türevleri Kur’an’da 11 farklı yerde kullanılmışken bunlardan el-fitratü (الْفِطْرَة) formu sadece bir yerde (er-Rûm 30/30) zikredilmiştir.³⁰ Klasik kaynaklarda fitrat genellikle “din-İslam, Allah’ın ulûhiyet ve rububiyetini tanıma ve kabul etme yetisi, İslam’ı din olarak kabul etme istidadı, insanın dini (İslam) kabul edebilir bir yapıda yaratılması, bezm-i eleste verilen ahit” gibi tanımlarla ele alınmaktadır.³¹ Örneğin Mâtürîdî (v. 333/944) birkaç vechinin olduğunu belirterek fitratı **1)** Allah’ın her küçük çocuğu Rabbinin vahdaniyet ve rububiyetini tanıyacak bir yetide yaratması; **2)** insan aklının kendi haline bırakıldığında Allah’ın vahdaniyet ve rububiyetini

²⁴ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-'ayn*, 7/418.

²⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, 2/755.

²⁶ Ezherî, *Tebzîbu'l-luga*, 13/222-223.

²⁷ Cevherî, *es-Sıhâh*, 2/781; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 4/510; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/56.

²⁸ Bu konudaki yaklaşımlar için bk.: Kurt, “Kur’an’da Fitrat Kavramı”; Mustafa Akçay, “Sünnetullah, Fitratullah, Sıbgatullah’ Kavramlarının Anlamlandırılması Üzerine”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 125-158; Yıldız, *Kur’an İnsan ve Yamlı*, 100-104.

²⁹ Sülün, *Kur’an Ne Dıyor?*, 49.

³⁰ Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-müfrehes*, “f-t-r” md., 633.

³¹ Ebü'l-Haccâc Mücahid b. Cebr Mücahid, *Tefsiru Mücahid*, thk. Muhammed Abdüsselam Ebü'n-Nîl (Mısır: Dârü'l-Fikri'l-İslamiyyi'l-Hadîse, 1989), 539; Taberî, *Câmin'l-beyân*, 20/97; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'an*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1999), 3/577-578.

kabul etmesi; 3) insanın imtihan edilme istidadında yaratılması olarak ele almaktadır.³² Zemahşerî (v. 538/1144) fıtratı “yaratılış” olarak anlamlandırıp Allah’ın insanları tevhide ve akla uygun, sahih düşünce ve anlayışla uyumlu bir din olan İslam’ı kabul edecek nitelikte; ondan uzak kalmayacak ve onu inkâr etmeyecek bir istidatta yaratması olarak yorumlamaktadır.³³ Zemahşerî’ye göre insanlar kendi hallerine bırakılsalardı başka bir dini İslam’a tercih etmezlerdi. Başka bir dini tercih etmek gibi birtakım yanlışlara sapanlar, insan ve cin şeytanlarının aldatmasına kanmaktadırlar.³⁴

Fıtrat konusuna geniş yer veren müelliflerden biri de İbn Âşûr’dur (v. 1393/1973). Bu konuda kaynaklarda sadra şifa olacak bir açıklamaya rastlamadığını ifade eden İbn Âşûr’a göre fıtrat, *Allah’ın her varlıkta yarattığı düzendir*. İnsan nevine has olan fıtrat ise Allah’ın onu beden ve akıl yapısına sahip bir şekilde yaratmasıdır. Bu meyanda insanın ayaklarıyla yürümesi bedeni bir fıtrat; ayaklarıyla bir şeyler almaya çalışması ise bu bedeni fıtrata aykırıdır. Aynı şekilde sebeplerden sonuçlar çıkarması aklı bir fıtrat; sebepler olmadan neticeler almaya çalışması ise bu aklı fıtrata aykırıdır. İbn Âşûr Allah’ın insana verdiği fıtratı, onu dinin ahkâmına uyum sağlayabilir bir yapıda yaratması ve dini öğretilerin de bu yapıyla uyumlu olması olarak yorumlamaktadır. Ona göre insan, yanlış bir itikad telkin edilmeksizin kendi haline bırakılsa sahip olduğu fıtrat onu tevhide götürecektir.³⁵

Bu tanımların ortak noktası insanın potansiyel olarak dini kabul edebilir bir hilkatte yaratılmasıdır. Bu yaklaşımı şekillendiren temel argümanın “*Her çocuk ancak fıtrat üzere doğar...*” anlamını ihtiva eden hadis rivayetleridir. Zira fıtratla ilgili hadis rivayetlerine bakıldığında ilk başta akla gelen tanımlama din-insan merkezli olmaktadır. Nitekim ilgili rivayetlerde fıtrat -insan bağlamında- açık-seçik bir şekilde ortaya konmaktadır. Bu yaklaşım zamanla kaynaklarda genişçe yer bulmuş ve tekrarlanarak sonraki nesillere aktarılmıştır. Ancak bir kavramın 10 asır önce ifade ettiği anlam alanı ile bugün veya 10 asır sonra ifade ettiği alan aynı olmayacaktır. 10 asır önce fıtrat kavramının din-insan merkezli ele alınması o günün şartları için kabul görürken bugün fıtratın sadece bu bağlamda ele alınması eksik kalabilmektedir. Bu meyanda asırlar önce, insanın *dini kabul edecek tabii bir fıtrata sahip olduğu* mevzusu, fıtratla ilgili yaklaşımlarda konuyu tamalayıcı bir anlam ifade ederken; bugün “varlık” olarak ifade edilen bütün alanın bir fıtratından bahsetmemek konuyu son derece nakıs bırakmaktadır.

³² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehlî’s-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005), 8/271.

³³ Ebü’l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an bakâiki gavâmi’izî’t-tenzîl* (Beyrut: Darü’l-Kitabî’l-Arabî, 1987), 3/479.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/479.

³⁵ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru’t-Tunusiyye li’n-Neşr, 1984), 21/90.

Fıtrat bağlamında değinilmesi gereken kavramlardan biri de sünnettullahtır. Sünnet kavramı Allah'a izafe edildiğinde "orijinal, sürekli ve belli bir standarda oturmuş davranış biçimini" ifade etmektedir.³⁶ Bu meyanda Allah'ın tabiatı yaratıp devam ettirmek ve toplum hayatını düzenlemek üzere koyduğu kanunlar sünnettullah olarak ifade edilmektedir.³⁷ Ayrıca tabiattaki sebep-sonuç ilişkisi "adetullah" kavramıyla da ifade edilmiş;³⁸ kimi zaman da fıtrat kavramı sünnettullah ifadesi yerine kullanılmıştır.³⁹ Dolayısıyla fıtrat ile sünnettullah kavramları arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu ancak sahip oldukları anlamın her bağlamda birbirlerinin yerine kullanılmaya uygun olmadığını söylemek mümkündür. İki kavram arasında bir umum-husus ilişkisinden bahsetmek daha isabetli görünmektedir. Örneğin fidanın büyümesi için toprak ve suyun gerekliliği sünnettullah; toprak, su ve bitki üçlüsünden her birinin kendilerine has özellikleri onların fıtratıdır.

2. Musibetlerde İmtihan Boyutu

İmtihan lafzı "m-h-n" kökünden türemiş olup, bu kökün mastarı olan mihnet, bir kimsenin sözlerinden hareketle kalbinde olanları tespit etme,⁴⁰ insanın herhangi bir musibetle denenmesi⁴¹ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁴² Bu meyanda "gümüşü veya altını ateşte arıtıp cürufundan ayırmak" için "محنۃ الفضة/الذهب"; veya "gümüşle altın madenini eriterek birbirinden ayırmak" için "محنۃ الذهب والفضة" ifadeleri kullanılır.⁴³ İmtihan, kişinin söz ve davranışlarındaki iç tutarlılığın bir başka deyişle samimiyetin denenmesini ifade etmektedir.⁴⁴

Kur'an'ın üzerinde durduğu temel konulardan biri de imtihandır. İnsanın imtihan edileceği gerçeği bela, ibtila, fitne gibi kavramlarla ifade edilmiştir (el-Bakara 2/49; Âl-i İmrân 3/152, 186; el-Mâide 5/48; el-A'râf 7/168; el-Enfâl 8/17; el-Kehf 18/7; Muhammed 47/31; el-Mülk 67/2; el-Fecr 89/15; el-Enbiya 21/35). İmtihan zemini çok çeşitli olup hayır-şer, bolluk-darlık, hasene-seyyie, sağlık-hastalık, fakirlik-zenginlik, hayat-ölüm gibi insan için hem olumlu hem de olumsuz olguları kuşatan bir kavramdır. İster olumlu ister olumsuz olsun kul imtihan edildiğinde iradesiyle seçtikleri konusunda samimi olup olmadığı izhar edilmiş olmaktadır. Örneğin Allah'a itaati seçmişse bu

³⁶ Ömer Özsoy, *Sünnet, Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1994), 53.

³⁷ İlyas Çelebi, "Sünnettullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/159.

³⁸ Özsoy, *Sünnet*, 66-67.

³⁹ Çelebi, "Sünnettullah", 38/159.

⁴⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 3/253; Ezherî, *Tebzîbu'l-luga*, 5/78.

⁴¹ Cevherî, *es-Sihâb*, 6/2201; Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Dâru'l-Hidâye, ts.), 36/153; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/401.

⁴² Burada imtihan kavramı daha ilgili konu bağlamında ele alınmıştır. Mezkûr kavramla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk.: Bilal Temiz, "Kur'an'a Göre İmtihan Kavramının Semantik İzahı ve İnsan İçin Önemi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 251-268.

⁴³ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 36/154; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 13/401.

⁴⁴ Rabiye Çetin, "Kur'an-ı Kerim Bağlamında Kader-İmtihan İlişkisi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 783.

tercihi konusunda sebat gösterip göstermediği ortaya çıkmış olacaktır. Esasen imtihan etmedeki “izhar” kullarla ilgilidir. Zira imtihan vasıtasıyla kulun haline muttali olmak Allah hakkında tasavvur olunamayacak bir olgudur.⁴⁵ Bu sebeple çeşitli durumlarla imtihan olan kul aslında kendi halini öğrenmiş olur. İmtihan çeşitli meşakkat ve sıkıntılar içerse dahi hem bir terbiye metodu hem de bir rahmettir. Kullar bu imtihanda başarılı olduklarında her iki dünyada da çeşitli lütuflara erişirler. Bununla beraber asıl olan musibet değil afiyettir. Binaenaleyh imtihanın rahmet boyutu hiçbir zaman “musibetle imtihan edilme” talebini meşru kılmaz.

Allah Teâlâ'nın kâinatta cereyan eden uygulamaları bağlamında değerlendirildiğinde insanın hiçbir sıkıntıyla karşılaşmaması neredeyse muhaldir. Çünkü kâinat ve içindeki varlıklar sürekli bir değişim ve hareket halindedir. İnsanın hiçbir musibetle karşılaşmaması için “var olmamak” dışında bir seçenek kalmamaktadır.⁴⁶ Varlık düzeninde doğum kadar ölüm; fakirlik kadar zenginlik, sağlık kadar hastalık da hayatın kendi tabii döngüsünün bir gerçeğidir. İnsan, bu döngüye dâhil olma konusunda seçme hakkına sahip olmasa da -kâinatın içindekilerle beraber Allah'ın mülkü olması hasbiyle- varlıkla ilgili düzene uygun hareket etme hürriyetine sahiptir. Bir başka ifadeyle Allah Teâlâ varlık içinde, insana irade hürriyeti verdiği ama bir plan-program ve denge üzere var ettiği evrenin işleyişinde insana verdiği tasarruf hakkının bir kaos sebebi olmaması için onu yaptıklarından sorumlu tuttuğu söylenebilir. Zemahşeri'nin “Allah'ın kulunu imtihan etmesini” mecazi bir ifade olarak alıp “Allah'ın, kula kendi isteği ile kulun isteği arasında bir seçim yapma imkanı vermesi” anlamında yorumlaması⁴⁷ musibetlerin hem imtihan hem de mükâfat boyutunda insan iradesinin ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Sanki insan hem kendi hem de yaşam döngüsündeki her varlığın fıtratına uygun hareket ettiğinde gerek dünyada gerekse Ahirette birtakım mükâfatlara mazhar olmaktadır. Fıtrata muhalefet ettiğinde ise aynı zamanda Allah'a da itaatsizlik etmiş sayılmaktadır. Bu anlatımda -hâşâ- Allah'ın imtihan ekseninde kullarını bağışlamak veya derecelerini yükseltmek için olumlu veya olumsuz bir duruma düşürmediği iddia edilmemekte ancak Allah'ın imtihan etmesinin musibet boyutunda kulun seçimlerinin de etkili olduğuna dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Örneğin deprem insan iradesini aşan, doğanın tabii halinin bir parçasıdır. Kul doğanın işleyişi konusunda Allah'ın koyduğu kanunlara riayet ettiğinde bu musibetle olan imtihanı daha hafif; riayet etmediğinde ise daha ağır geçecektir. Bu süreçte kulun Allah'a itaati zedelemeyecek davranışlar sergilemesi kendisine mükâfat olarak dönecektir. Bu vesileyle kulun tedbir-tevekkül dengesini koruyarak hayatında hissedeceği huzur, onun için bir mükâfat olduğu gibi günahlarının affedilmesi veya

⁴⁵ Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.), 1/490.

⁴⁶ Mustafa Çağrırcı, “Musibet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/255.

⁴⁷ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1/183.

uhrevî derecesinin yükseltilmesi de mükâfat olarak zikredilmiştir.⁴⁸ Kur'an'da bir yandan kulların imtihan edilecekleri vurgulanıp (el-Bakara 2/155) başa gelen her şeyin Allah'ın izni dâhilinde olduğu (Tegâbun 64/11) ifade edilirken diğer yandan "başınıza her ne musibet gelirse kendi yaptıklarınız yüzündendir..." (eş-Şûra 42/30) denilerek hem irade hürriyeti-sorumluluk ilişkisi hatırlatılmakta hem de "Allah'a rağmen" bir oluşturma imkânı verilmemektedir.

İnsanın imtihan edilmesi hem inancı ve filleri konusunda ne kadar samimi olduğunun tespiti hem de varlığın ve hayatın anlamsızlık gibi kısır bir döngüye dönüşmemesi için elzemdir. Çünkü imtihan bir sorumluluk ve hesap gerektirdiği için dolaylı olarak insanın varlıkla ilgili aşırılıkları da dizginlenmiş olacaktır. Dolayısıyla hayatın tabii süreci içinde birtakım zorlukların bulunduğu ama hiçbirinin Allah'tan bağımsız olmadığı gerçeğinin insan hafsalasına "imtihan" fenomeniyle ifade edildiğini söylemek mümkündür. Bu meyanda insan tarafından olumsuz görülen sıkıntı ve musibetler tıpkı şeytan gibi birer test aracıdır. Allah'ın bu test sonucunda başarılı olanları mükâfatlandırması onun lütfü; başarısız olanları cezalandırması ise varlıkla ilgili -haber verdiği yasaları gereğince- adaletidir. Allah'ın dizayn ettiği kâinattaki hayatın takdir edilen vakte kadar sürmesinin -adetullah gereğince- bu adaletle ayakta durduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle bizzat Yüce yaratıcı kâinattaki işleyişi bu adalete bağlamıştır. Bu sebeple bozgunculuk ve isyanda direnip bundan vazgeçmeyenlere Kur'an, Allah'ın onlara uyguladığı muameleyi hatırlatarak uyarıda bulunur: *"(Ey Muhammed!) İnkâr edenlere söyle: Eğer son verirlerse önceden yaptıkları bağışlanır; (yaptıkları yanlışlara) geri dönerlerse (kendilerine benzeyen) öncekilere tatbik edilen ilahi kanun devam edecektir* (el-Enfâl 8/38)

Dünya yaşamındaki olumlu-olumsuz bütün olgularda insanın büyük bir payı olsa da herkesin aynı derecede suçlu ilan edilmesi adalet prensibine aykırıdır. Aslolan seçme özürlüğü çerçevesinde kalan edimlerdir. Örneğin herhangi bir yerde bir kitle imha silahı kullanımının sebebi birtakım insanların tercihidir ama bunun etkilerinin bir asır sonra dahi devam edip ordaki insanların engelli olarak doğması bir tercih değildir. Bu hakikat ontolojik olarak elbette Allah'tan bağımsız düşünülemez. Zira evrende hiçbir şey Allah'ın insiyatifi dışında gerçekleşmez. Ancak bir şeyin o şekilde tahakkuk etmesi, Allah'ın o şeyi o şekilde gerçekleşmesini arzu ettiği ve bundan razı olduğu anlamına gelmez.⁴⁹ İmtihan olgusuyla bir taraftan bu vakianın psiko-sosyal boyutunun bir kaos ve ümitsizliğe

---

⁴⁸ Buhârî, *es-Sâhib*, "Mardâ", 1; Müslim, *el-Câmiu's-Sabîh*, "Birr ve Silâ", 47; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1998), "Cenâiz", 1; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *el-Müsned* (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 27/95; 40/186, 187; 42/158; 43/10, 253.

⁴⁹ Sülün, *Kur'an Ne Diyor?*, 372.

dönüşmesi engellenirken diğer taraftan musibetlerin de hayat mücadelesinin bir parçası olduğu te-berrüz etmiş olmaktadır.

Yukarıda musibet-imtihan ilişkisi akıl düzleminde mütalaa edilmeye çalışılmıştır. Bütün bun-lardan bağımsız olarak Allah, çeşitli hikmetlere binâen kullarını doğrudan veya dolaylı yollarla imti-han etmeye; kimini varlıkla (hayır) kimini yoklukla (şer) test etmeye; böylece kendi ilminde malum olanı aynı zamanda insanlara da göstermeye elbette kâdirdir. Allah'ın bütün bunlara kâdir olması ya da bunlara dair iradesinin (tekvînî) olması “insanı mecbur bırakması” anlamında olmadığı gibi insa-nın sahip olduğu meşiet/irade de “sınırsız dileyebilmesi” anlamına gelmez.⁵⁰ Bu sebeple hiç kimse rüzgârın önünde savrulan bir yaprak değildir; hiç kimse nifak ve inkârının, fîskâne tutum ve davra-nışlarının; hiçbir yönetim haksız icraatlarının; hiçbir ülke geri kalmışlığının faturasını ilahi ilme kes-memeli, suç kendisinde aramalıdır.⁵¹

Mükâfat, kulun iyi ve güzel davranışlarına bağlı bir sonuç ise de aslında kazanılmış bir hak değildir. Çünkü kişinin yaptığı sâlih ameller Allah'ın sayılamayacak kadar çok olan nimetlerini tam karşılayamayan bir teşekkür mahiyetindedir. Kulun itaati, sevap şekline bürünmüş ilâhî lutfun tecelli etmesi için bir vesiledir.⁵² Hz. Peygamber'in (s) “Hiç kimse kendi amelîyle cennete giremez. Sen de mi ya Rasulallah? Diye sorulduğunda: “Rabbimim rahmetinin beni kuşatması olmazsa ben de giremem...”⁵³ hadisi bu durumu ifade etmektedir. Bu sebeple Allah'ın rahmeti olmadan salih amel cennete girmek için tek başına yeterli değildir.⁵⁴ Âyetlerde cennetin amellere nisbet edilmesi (en-Nahl 16/32; el-A'râf 7/43) ile mezkûr hadis arasında bir tenakuz yoktur. Çünkü ameller sebebiyle cennete girmek, amellerde ihlâsa muvaffak olmak ve bunların kabulü ancak Allah'ın rahmetiyle mümkündür.⁵⁵ Bu sebeple kişi cennete amelîyle değil Allah'ın lütfuyla girer.⁵⁶

⁵⁰ Sülün, *Kur'an Ne Diyor?*, 388.

⁵¹ Sülün, *Kur'an Ne Diyor?*, 389-390.

⁵² Mustafa Çağrıncı, “Sevap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/581.

⁵³ Buhârî, *es-Sâbih*, “Rikâk”, 18; Müslim, *el-Câmin's-Sabih*, “Münâfikîn”, 71-78; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 12/449.

⁵⁴ Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî Hâzin, *Lübübü't-te'vîl fî meânî't-tenzîl/ Tefsîrü'l-Hazîn* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 3/75; Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî Ettafeyyîş, *Tefsîru't-tefsîr*, thk. İbrâhim b. Muhammed Talay (Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2004), 17/10/329, 13/124.

⁵⁵ Hâzin, *Tefsîrü'l-Hazîn*, 3/75.

⁵⁶ Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî Ettafeyyîş, *Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd* (Maskat: Vizâretü't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 9-1/251.

3. Fıtrat-Musibet İlişkisi

3.1. Evren ve Fıtrat

Fıtrat kavramı hususi olarak insanla ilgili kullanılsa da genel itibariyle bütün varlıklara ait, Allah tarafından ilk yaratılıştan formüle edilmiş umumi bir formattan bahsetmek daha isabetli olacaktır. Burada fıtrat kavramı hususi anlamıyla değil genel anlamıyla ele alınarak varlık âleminin Allah tarafından dizayn edilmiş bir fıtratının olduğu ve bu fıtrat/düzen ihlal edildiğinde evrendeki düzenin bozulduğu ve bu bozulmanın da bir musibet olduğu mütalaa edilmektedir.

Yukarıda genişçe ele alındığı üzere fıtrat kavramı lügavî olarak ilk yaratılışı ve bu yaratılışa beraber varlık âleminin sahip olduğu tabii düzeni ifade etmektedir.⁵⁷ İnsan bu varlık âleminin en mükerremidir. Bu mükerrem varlığın insan olma cihetinden külli bir fıtratı olduğu gibi sahip olduğu her azanın da bir fıtratı vardır. Örneğin gözün fıtratı görmek; aklın fıtratı düşünmektir. İnsan nefsinin bütün meyillerinde yaratılış hikmetine doğru esaslı bir garîze vardır ki ona da fıtrat denilir. Zira fıtrat hep hakk-u hayra müteveccih bir istikamet takip eder. Örneğin insanın acıkması ve yeme-içmeye meyli, yaşamak için kendisine lazım veya faydalı ya da evla olanı alma hikmeti içindir. Yoksa zehir yutmak veya kuru bir zevk için israf ile midesini doldurmak için değildir. Aksi takdirde fıtrat bozulmuş olur. Dolayısıyla insanla ilgili düşünüldüğünde her fıtratın fâtırına (yaratıcısına) delaleti tabii olduğu için her insanın fıtratında, vicdanının derinliklerinde bir hak duygusu ve marifetullah gizlidir.⁵⁸ Dinle ilgili değerlendirildiğinde elbette insanın yaratılış gayesine uygun olan inanç sistemi İslam'dır.⁵⁹

İnsanın sahip olduğu bu fıtrat, Hz. Peygamber'in (s) "*Her çocuk ancak fıtrat üzere doğar...*"⁶⁰ hadisiyle beraber değerlendirildiğinde asli fıtratın tam ve sâlim olduğu anlaşılmaktadır. Maddeten böyle olduğu gibi manen ve ahlaken de böyledir.⁶¹ Örneğin insanın fıtratında iki gözlü olması asıldır. Bununla beraber anadan âmâ doğanlar da bulunabilir. Fakat bu umumiyetle insanların üzerine yaratıldığı asıl fıtrat ve tabiat nevi değil ikinci derecede arazî olarak mülâhaza edilecek cüzi bir yaratılıştır ki insan hakikati onsuz da tahakkuk eder.⁶² Zira görme duyusunun olmaması "insan olarak var edilme" hakikatini değiştirmeyecektir. Görme duyusundan mahrumluk veya başka bir eksiklik hayat

---

⁵⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-temvîr*, 21/90.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3822-3823.

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/479.

⁶⁰ Buhârî, "Cenaiz", 78; Müslim, "Kader", 22-25.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3824.

⁶² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3822-3823.

mücadelesinin bir parçası olarak kabul edilecek ama kişileri “insan olarak yaratılma” fitratından çıkarmayacak bir vakıadır. Aynı şekilde insan manen de saf ve temiz bir yapıda yaratılmıştır. Göze görme kabiliyeti verildiği gibi fitrata da Allah’ı tanıma ve O’na kul olma yatkınlığı verilmiştir. Henüz dış tesirlerin etkilemediği ve bozmadığı fitratın yönü hayra, iyiye ve Allah’ın birliğini tanımaya yöneliktir. Nasıl ki bir hastalık veya bir engel sebebiyle geçici veya sürekli olarak gözün görmesi mümkün olmuyorsa, fitrat da dış etkilerle gerçek kabiliyet ve hedefinden uzağa düşebilir.⁶³ Dolayısıyla ilk başta saf ve temiz olarak yaratılan varlık daha sonra yapılan bazı hatalar sebebiyle fitratını bozabilmektedir. Bu bozulan fitratın varlık âlemine belâ-musibet olarak yansması da kaçınılmaz olmaktadır. Örneğin heyelan tabii bir vakıadır. Toprağın bazı şartlarda kayması onun fitratındandır. Ancak evrende aktif unsur olan insanın heyelan bölgelerine yerleşmesi, dere kenarlarına evler yapması, bu bölgelerdeki ormanları yok etmesi gibi sebeplerle heyelan vakasının gerçekleşip insanlara zarar vermesi ilk bakışta insan iradesi dışında tahakkuk eden bir olay izlenimi verse de daha ayrıntılı mütalaa edildiğinde aslında konuyu evrendeki fitratın insana bir cevabı olarak değerlendirmek daha isabetlidir.

Kur’an’da verilen temel mesajlardan biri de Allah’ın evrene eşsiz bir düzen koyduğu ve bu düzenin boş ve anlamsız olmadığıdır. Bu meyanda evrendeki her şey bir ölçüye göre yaratılmış olup (el-Furkân 25/2; el-Kamer 54/49; er-Rahmân 55/7) bu nizam boş ve anlamsız değildir (el-Enbiyâ 21/16; Sâd 38/27). Bu ölçü uyarınca Allah tarafından her şey kendine has bir yaratılışa/fitrata yahut tabiata sahip kılınmıştır (Tâhâ 20/50). Allah’ın dizayn ettiği evrende herhangi bir düzensizlik veya aksaklık bulmak mümkün değildir (el-Mülk 67/3). Evren ve içindekiler Allah’ın koyduğu yasalara (veya fitrata) boyun eğmiştir (el-Hac 22/18; Fussilet 41/11).

Kâinattaki sarsılmaz nizamın ölçüsünü koyan Yüce Yaratıcı insandan bu dengeyi bozmasını istemiştir: “*Sakin dengeyi bozmayın*” (er-Rahmân 55/8). Rahmân suresindeki mezkûr âyet (55/8) müfessirlerce genellikle adaletle ilişkilendirilmiştir.⁶⁴ Ancak er-Rahman 55/7 âyetinin bağlamı Allah’ın kâinattaki bütün varlık ve oluşlar arasındaki işleyişi sağlayan bir denge kanunu koyduğunu düşündürmektedir.⁶⁵ Kavramların sahip oldukları anlam nüanslarına dikkat edildiğinde aslında “adaletli olmak” ile “dengeyi bozmamak” yargıları birbirinden kopuk değil, birbirini tamamlayan

⁶³ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 4/314.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 22/14; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, 4/331; İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, 5/224; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 29/343; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-abkâmi’l-Kur’an*, thk. Ahmet el-Berdûnî - İbrahim Ettafeyyîş (Kâhire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1964), 17/154; Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Emvarîu’t-tenzîl ve esrarü’l-te’vil*, thk. Muhammed Abdurrahman Mara’salî (Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1997), 5/170; Hâzin, *Tefsîri’l-Hazîn*, 4/225; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San’ânî el-Yemenî eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr* (Dimeşk: Dâru İbn Kesir, 1993), 5/159.

⁶⁵ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/198-199.

tevillerdir. Zira adaletin aslının “varlığı ait/layık olduğu yere koymak”;⁶⁶ zulmün aslının ise “varlığı ait/layık olmadığı yere koymak”⁶⁷ olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. İnsanın hayatını insana yararlı biçimde düzenlemesi için konulan din de Allah’ın koyduğu denge kanununun bir tezahürü olup hepsinin özü “herşeyi layık olduğu yere koymak” diye tanımlanan adalet ilkesidir. Bu ilke bir taraftan kişinin Allah’tan başkasına tanrılık yakıştırmamasını, diğer taraftan da beşeri ilişkilerde her hak sahibine hakkını vermesini ifade eder.⁶⁸ Dolayısıyla adalet kavramı insan-Allah, insan-insan ve insan-kâinat ilişkilerinin tamamını kuşatan bir yapıdadır. Bunlardan her hangi birini ihlal etmesi bir tür zulümdür. Evrende Allah tarafından konulmuş olan fitratın ihlal etmesi de buna dâhildir. Kâinata Allah tarafından konulan denge ve ölçüyü ifade eden aşağıdaki âyetler ve bunlara getirilen yorumlar, varlık-fitrat ilişkisinin daha sağlıklı mütalaa edilmesine katkı sağlayacaktır:

Örnek-1: el-Furkân sûresinin ikinci âyetindeki “...O, her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir.” (Furkân 25/2) kısmı Allah’ın varlık âlemini bir plan-program dâhilinde ihdas ettiğini bir başka ifadeyle her varlığı gelişigüzel değil varlığın maslahatına uygun bir formatta var ettiğini ve varlığın bu fitrat üzere devam edeceğini ifade etmektedir.⁶⁹ Konu bağlamında Zemahşerî şunları ifade etmektedir:

“O her şeyi kendisinde plan-program (takdir) ve dizaynın (tesviye) dikkate alındığı bir yaratılışla ihdas etmiş ve (varlığı) kendisine uygun olan maslahata hazırlamıştır. Örneğin insanı şu gördüğün (sahip olduğu) plan-program dâhilinde bir düzende yaratmış; böylece onu hem din hem de dünya için talep edilen gerekli maslahat ve yükümlülükler göre dizayn etmiştir. Aynı şekilde bütün canlı ve cansız varlıkları hikmet ve plana uygun bir şekilde planlı-programlı bir yapıda yaratmış ve onları hangi şeyle ilgili ise o şey için, planladığı amaç neyse ona uygun bir şekilde ve ona ters düşmeyecek bir yapıda takdir etmiştir... Âyette adeta *Allah her şeyi var etmiş ve onu var ederken bir plan-program üzere takdir etmiş, gelişigüzel var etmemiştir* buyrulmaktadır.”⁷⁰

Örnek-2: el-Kamer 54/49: “Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık” âyeti de aynı şekilde varlık ile fitrat arasında sıkı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Mezkûr âyeti müfessirler genellikle **1)** Her şeyin, hikmetin gereklerine uygun biçimde, sağlam, belli bir düzen ve denge içinde;

⁶⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü eblî’s-sünne*, 2/394.

⁶⁷ Ezherî, *Tebzîbu’l-luga*, 14/274; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-luga*, 3/468; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 12/378; Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Kitabü’t-Ta’rîfât* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1983), 144; Ebü’t-Tâhîr Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-mubît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1134.

⁶⁸ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 199-200.

⁶⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 19/236; Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî es-Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’an*, thk. Yasir b. İbrahim - Ganîm b. Abbas b. Ganîm (Riyad: Dârü’l-Vatan, 1997), 4/5; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, 3/434.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/263; Ebü’l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, çev. Ahmet Alim vd. (Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 4/810.

2) Allah'ın ezeli ilminde (Levh-i mahfuz'da) malum ve kayıtlı olan şekle göre yaratılmış olması şeklinde yorumlamışlardır.⁷¹ Kelamdaki tartışmalar bir tarafa bırakılarak âyet değerlendirildiğinde “ölçü-denge” vurgusunun mevcudiyeti malumdur. Bu da bütün varlıkta bir fitratın olduğunu ve bu fitrat ekseninde varlığın devam ettiğini göstermektedir.

Örnek-3: Tâhâ 20/50: “*Mûsâ, Rabbimiz, her şeyi hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir*” dedi” âyetinde Hz. Musa, Firavun'un “*Sizin rabbiniz de kimmiş?*” diye sorduğu soruya, O'nun evrendeki her şeyi özülüyle ve biçimiyle var eden sonra da her varlığa yolunu yordamını gösteren Allah olduğunu söylemektedir.⁷² Özellikle âyette Allah'ın her şeye verdiğini ifade ettiği “*خالقه/hilkat*”, varlık-fitrat ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Mezkûr kavram, Allah'ın, yarattığı her varlığa muhtaç olduğu her şeyi verdiğini; her varlığa uygun bir yapı bahsettiğini ifade etmektedir.⁷³ Örneğin gözü görme fiiline, kulağı işitme fiiline, aynı şekilde burun, el, ayak ve dil gibi uzuvların her birini ilgili oldukları faydaya uygun bir yapıda yaratmıştır.⁷⁴ Dolayısıyla mevcudâtta her varlığı kendine mahsus özel bir yapı bahsetmiştir.⁷⁵

Yukarıdaki âyetler beraber değerlendirildiğinde Allah'ın varlık âlemindeki her şeyi yapılarına uygun olarak en güzel şekilde yarattığını, bu yapılandırmanın alelade değil belli bir plan-program dâhilinde dizayn edildiğini ve mevcâdatın varlığını sürdürebilmesinin ancak yaratıcı tarafından konulan bu fitratla mümkün olduğunu göstermektedir. Bu meyanda İbn Âşûr'un “*fitrat, Allah'ın her mahlûkta yarattığı düzendir*” tanımlaması yukarıdaki âyetlerle beraber değerlendirildiğinde varlık ile fitrat arasında yadsınamayacak bir ilişkinin olduğunu ifade etmek gerekir. Yüce yaratıcı hikmet ve maslahatın icaplarını dikkate alarak her varlığı en güzel şekilde yaratmıştır.⁷⁶ Nitekim Secde Suresindeki “*O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı*” (es-Secde 32/7) âyeti de bunu ifade etmektedir. Bu yaratma veya varlığa bahşedilen fitrat Gazzâlî'nin (v. 505/1111) ifadesiyle “*daha iyisi, daha kusursuzu ve daha mükemmeli mümkün olmayacak*”⁷⁷ bir hilkattir.

⁷¹ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 4/328; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/441; Beyzâvî, *Envarü't-tenzîl*, 5/168; Hâzin, *Tefsirü'l-Hazîn*, 4/222.

⁷² Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/636.

⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/67; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 22/59.

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/67.

⁷⁵ İbn Âşûr, *et-Tahtîr ve't-temvîr*, 16/232.

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/508; Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-Kerîm* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 7/81.

⁷⁷ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 4/258.

3.2. Fıtrat-Musibet Döngüsü

İnsan, varlık hiyerarşisinde müstesna bir yere sahiptir (et-Tîn 95/4). Bütün mahlûkat iki kategoride değerlendirilecek olursa şüphesiz bunlardan biri “insan” ikincisi “diğerleri” olurdu. Allah’ın kendisine bahşettiği “irade/seçme hürriyeti” sayesinde bulunduğu konumu değiştirme yetisine sahip olan insanın yaptığı tercihlerle ahsen-i takvim üzere var edilip de esfel-i sâfilîn’e düşme mevzusunun bu irade hürriyetine raci olduğunu ifade etmek mümkündür. İnsan sadece yapısıyla değil evrendeki diğer varlıklarla olan ilişkileri açısından da son derece kompleks bir yapıdadır. Zira evren, insan-insan, insan-Allah ve insan-varlık gibi birçok ilişki çeşidine sahiptir. İlk insanın yeryüzüne ayak basmasından beri bu ilişkiler sürekli devam etmiş ancak hiçbir dönemde modern çağdaki kadar karmaşık ve tahripkâr olmamıştır.

Uzun insanlık tarihi teyid etmektedir ki insan dünyaya geldiğinden bu yana hareketleri ifrat ile tefrit arasında gidip gelmiştir.⁷⁸ İlk dönemlerde basit ve günümüzdeki imkânlardan yoksun bir hayat süren insan zamanla güçlenmiş, imkânlarını geliştirmiş ve doğaya hükmeden hatta doğayla beraber “olmak” isteyen değil doğaya “sahip olmak” isteyen bir varlığa dönüşmüştür. Bugün insanın doğa karşısında sahip olduğu bilimsel ve teknolojik imkânlar, insanlık neslini yok edebilecek bir safhaya varmışsa, insanın bu sahip olma hırsından vazgeçmediğini göstermektedir. Son yüzyılın bilimsel ve teknolojik gelişmeleri öyle olmuştur ki, tehlikeleri fırsatlardan daha hızlı büyümüştür.⁷⁹ Tabiata mâlikliğin artması insanlığın tabii kaynakları sömürmesine, sağlıksız stratejiler üretip uygulamasına, bilim adına küstahlıklar yapmasına yol açmıştır.⁸⁰ Sadece geliştirilmeye devam edilen kitle imha silahları dahi insanın bugün varlık karşısındaki doyumsuz ve bencil konumunu anlamaya kâfidir. Yeryüzünde pek çok felakete neden olan buluşlardan geri dönülmezse belki de modern dünya kendi kendini yıkan bir noktaya varacaktır.⁸¹ Alman bir istatistikçi ve ekonomist olan E. F. Schumacher, insanın doğa karşısındaki bu halini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Çağdaş insan, kendini doğanın bir parçası değil; yazgısı, onu egemenliğine almak ve yenmek olan bir dış güç olarak hissetmektedir. Hatta doğa ile savaşmaktan bile söz etmektedir; oysa kazara bu savaşı kazanacak olursa kendisi de yenik düşen tarafta olacaktır.”⁸²

Tek yönlü bir kazanma uğraşını amaç edinen hayat görüşü daha açıkçası maddecilik, bu dünyaya sığmamaktadır; çünkü kendi içinde hiçbir sınırlayıcı ilke tanımazken, içinde bulunduğu

⁷⁸ A. R. Agwan, “Ekolojik Bir Bilince Doğru”, çev. Akif Demirci, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (K 1993), 94.

⁷⁹ Ernst Friedrich Schumacher, *Küçük Güzeldir*, çev. Osman Deniztekin (İstanbul: E Yayınları, 1979), 34.

⁸⁰ Agwan, “Ekolojik Bir Bilince Doğru”, 95.

⁸¹ René Guénon, *Modern Dünyanın Bunahını*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 162.

⁸² Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 14.

çevre kesinlikle sınırlıdır.⁸³ Modern dünyanın kendi tarzında bilim yaptığını iddia ettiği zamanlarda bile, gerçekte sanayi ve makineleşmenin geliştirilmesinden başka bir şey değildir. Böylece maddeye hâkim olmak ve onu kendi kullanımlarına tabi kılmak isterken ancak onun kölesi olabilmıştır.⁸⁴ Özellikle modern Batı, insanların daha az çalışmayı ve yaşamak için daha az şeyle yetinmeyi tercih etmelerini hoş karşılamamaktadır.⁸⁵ İnsanlığın endüstrileşme, tarım, şehirleşme ve ulaşım gibi birçok büyük çaplı faaliyeti durağan bir ekosistemdeki canlı-cansız tüm unsurların tabii dengesini bozma eğilimi göstermektedir. Hidrojeokimyevi devr-i daimdeki değişiklikler, ekosistemin enerji giriş-çıkış dengesine yapılan müdahaleler, biriken zehirli maddeler, ormansızlaştırma ve tabiatın dizginsiz bir şekilde sömürülmesinin diğer sonuçları biyosferdeki birçok dengeyi tehdit etmektedir.⁸⁶

Doğanın kendi kendini dengeleyen büyük sisteminin belirli yanlarında ve belirli noktalarında dengesizliğin gittikçe arttığını gösteren kanıtlar ortaya çıkmıştır.⁸⁷ Zenginlik ve gücün birkaç elde toplanması, neo-kolonyalizmin dönüşü, tek kutuplu dünyanın güçlü imajı, tabii kaynakların politik kullanımı ve yalnızca birkaç kişi adına takip edilen gelişmeci stratejiler gibi sebeplerle insanlık tarafsız yoksulluğa emanet edilmektedir.⁸⁸ Zira dengesizlik gerçek bir mutluluğun koşulu değildir; bir insanın ihtiyaçları ne kadar çok olursa bazı şeylerden o kadar mahrum olacak ve dolayısıyla o kadar mutsuz olacaktır. Ve modern uygarlık suni ihtiyaçların çoğaltılmasını amaçlamakta, sürekli doyurabileceğinden daha çok ihtiyaç yaratmaktadır. Bu da insanların daha çok kazanma daha çok sahip olma hırsını kamçılıyarak beraberinde vahşi bir rekabeti getirmektedir. Sonuçta sadece en kuvvetliler var olmaya hak kazanmış olmaktadır.⁸⁹ Bütün bu savaş ise insanlığın ortak kullanımına sunulmuş doğada yaşanmaktadır. Hâlbuki bu durum insandan başka hiçbir varlığın yüklenmeye yanaşmadığı emanetin sorumluluğuna yakışmamaktadır. Eğer bir gün modern uygarlık, kitlelerin doğurduğu sınırsız isteklerin baskısı altında çökmek zorunda kalırsa, bu kendi temel günahının haklı bir cezası olacaktır. Zira maddenin kaba kuvvetlerini olabildiğince serbest bırakıp ortaya süren kişi, aynı kaba kuvvetlerle ezilip gidecektir.⁹⁰

Evrenin veya varlık düzenin Allah tarafından programlanmış bir düzeni bulunmaktadır. Bu düzen her varlığa kodlanmış bir fitratı işaret etmektedir. Zerreden küreye her varlığın özenle dizayn

⁸³ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 33.

⁸⁴ Guénon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, 157.

⁸⁵ Guénon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, 164.

⁸⁶ Agwan, "Ekolojik Bir Bilince Doğru", 95.

⁸⁷ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 34.

⁸⁸ Agwan, "Ekolojik Bir Bilince Doğru", 95.

⁸⁹ Guénon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, 165-166.

⁹⁰ Guénon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, 166.

edilmiş bu fitratı sanayi devrimiyle beraber insan tarafından tahrip edilmektedir. Doğa, insanın bitmez hırslarına karşı bugün büyük zararlar ve bedeller ödemektedir. Bu zararların belâ, musibet, felaket, âfet veya başka bir isimle tesmiye edilmesi yaşanan/yaşanacak gerçeği değiştirmemektedir. Her hâlükarda insan ve kâinattaki yaşam döngüsü zarar görmektedir. Bu zarar veya yaşanan musibetler ile insanın yaptıkları arasında yadsınamaz bir ilişki bulunmaktadır. İnsanın kendi eliyle yaptıkları insana bedel olarak geri dönmektedir. Fıtrat kendi doğal halinde kaldıkça ödenen bedeller (belâ-musibet-âfet) daha az olmakta; fitrat tahrip edildikçe ödenen bedeller artmaktadır.

Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde İslamî öğretilerdeki fitrat kavramını sadece insan merkezli değil komple evreni kuşan bir düzen olarak ele almak daha isabetli görünmektedir. İnsan bu evrenin yaratıcısı değil emanetçisidir. Kendisine emanet edilen bu yapıya ve yapının gereği olan fitrata sahip çıkmak insanın ihtiyarı değil zorunlu vazifesidir. Yaratıkların en yücesi olan insana hükmetme yetkisi verilmişti, istibdad hakkı, mahvetme ve yok etme hakkı değil.⁹¹ Kimi insanların bu vazife konusunda duyarlı olmaları insanlığı bu sorumluluktan ve ihmalin getireceği sonuçlardan kurtarmayacaktır. Bu meyanda Kur'an'da fitrat kavramının zikredildiği "*Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler*" (er-Rûm 30/30) âyeti tekrar ele alındığında fitratın sadece insanla ilgili olmadığı ve dikkat çekilen fitratın da sadece İslam olmadığı aşikârdır. Nitekim kimi müfessirler âyetteki fitrat kavramını İslam anlamında almayı tenkit etmişlerdir.⁹² Binâenaleyh er-Rûm 30/30 âyetindeki fitrat kavramı "*Allah'ın her mahlûkta yarattığı düzen*"⁹³ anlamında alındığında âyetin devamındaki "*فطرت الله التي فطر الناس عليها*" kısmına "*Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun*" anlamını vermek mümkündür. Nitekim kaynaklarda âyetin mezkûr kısmı iki şekilde iraplanmaktadır. Bu durumda "*فطرت*" kısmının mensup olması ya (الزمو) gibi mahzûf bir fiilin mefulü bihi (belirtili nesnesi); ya da mahzûf "*فطر*" fiilinin mefulü mutlaka olduğu içindir.⁹⁴ Bu meyanda ilgili kısım ile âyetin başı arasında bir kopukluğun olduğu iddia edilebilir. Ancak âyetteki fitrat ister sadece insanla ilgili olarak ister genel anlamda ele alınsın her iki durumda da uzlaştırıcı bir tevîl yapmak mümkündür. Şöyle ki sadece insanla ilgili olduğu tezinden hareketle âyet ele alındığında insan fitratının dine kâbil bir yetide yaratıldığı yorumu makul bir yaklaşımdır. Bununla beraber âyette insan-fitrat ilişkisini bir örnek olarak değerlendirip bu örnekleme

⁹¹ Schumacher, *Küçük Güzeldir*, 130.

⁹² Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 2001), 3/422-423; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, 14/28.

⁹³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-temwîr*, 21/90.

⁹⁴ Beyzâvî, *Envarii't-tenzîl*, 4/206.

üzerinden varlık âlemindeki her eşyanın bir fitratı olduğunu ve bu fitrata riâyet etmek gerektiği tevili de uzak bir yorum değildir.

er-Rûm 30/30 âyetindeki “لا تبدل لخلق الله / *Allah'ın yaratışına bedel bulunmaz*” kısmıyla ilgili yapılan farklı yorumlar⁹⁵ da yukarıdaki yaklaşımı destekler mahiyettedir. Mezkûr kısım gramer açısından inşaî ve ihbarî olarak birkaç manaya muhtemeldir.⁹⁶ Bu yorumlardan biri şu şekildedir: “Allah'ın esas yaratışı olan fitratın muktezasının hilafına çıkararak onu bozmaya, değiştirmeye kalkışmayın; çünkü Allah'ın yaratışına bedel bulunmaz; zira zayi ettiğiniz bir kabiliyeti hiçbir sanat ve çabayla yerine koyamazsınız.”⁹⁷ Bu durumda mezkûr âyetteki fitrat kavramı insan-din örneği üzerinden okunduğunda, Allah'ın yarattığı varlığa koyduğu fitratın gereklerine riayet edilmeksizin yapılan her tasarrufun insana bir musibet olarak dönmemesi kaçınılmaz olmaktadır.

Kur'an ve sünnet metinlerinde fitratın korunması ve insanın evrende yaptığı bütün tasarruflarının fitratın muktezasına uygun olması gerektiğine dair başka deliller de mevcuttur. Örneğin şeytanın insan ve türüne yapacağını ifade ettiği tuzaklardan biri insana kuruntular vermesi, hayvanların kulaklarını yarmaya ve Allah'ın yarattığını değiştirmeye teşvik ederek insanları aldatmasıdır. Konuyla ilgili Kur'an metni şu şekildedir: “*Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler. Kim Allah'ı bırakıp da şeytani dost edinirse, şüphesiz o apaçak bir hüsrana düşmüştür*” (en-Nisâ 4/119).

Mezkûr âyette zikredilen “*Onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler*” kısmı şeytanın insanlara yaptırdığı iki önemli yanlış örneklemektedir: **1)** Puta adanan hayvanların kulağını yarmak; **2)** Allah'ın yaratış düzenini değiştirmek.⁹⁸ Klasik kaynaklarda hem *hayvanların kulaklarını yarma* hem *Allah'ın yarattığını değiştirme* mevzusu genellikle cahiliye dönemi putperestlerinin bazı uygulamalarıyla⁹⁹ ilişkilendirilse de mezkûr ifadeleri Allah'ın varlığa verdiği fitratı bozma veya değiştirmeye yönelik yapılan müdahaleler çerçevesinde değerlendirmek de mümkündür. Nitekim özellikle günümüzdeki genetik mühendisliği çalışmalarındaki ürkütücü gelişmeler¹⁰⁰ bu fitrat eksenli yorumların da zikredilmesini gerekli kılmaktadır.

⁹⁵ Farklı yorumlar için bkz.: Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/314-315.

⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3824.

⁹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3824-3825.

⁹⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/149.

⁹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/213-214; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/566; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/474; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/223.

¹⁰⁰ Genetik teknolojiyle ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için bk.: Brian Tokar (ed.), *Redesigning life? the worldwide challenge to genetic engineering* (London & New York: Zed Books, 2001).

Gen teknolojisi ile bitkilerin, hayvanların ve mikroorganizmaların genetik olarak değiştirilmesi sağlanmaktadır.¹⁰¹ Bu mühendisliğin bir parçası olan GDO, bir canlının gen dizilimi değiştirilerek ya da bu canlıya çeşitli bakteri, virüs, hayvan ve bitkilerden gen aktararak kendi doğasında bulunmayan bir karakter kazandırılması ile elde edilmektedir.¹⁰² Günümüzde farklı genlerin kombinasyonu yapılarak istenilen renk, tad, koku, şekil, sertlik, yumuşaklık ve dayanıklılıkta bir ürün elde edilebilmektedir.¹⁰³ Bu ürünlerin güvenli gıda veya çevresel kullanım geçmişleri yoktur.¹⁰⁴ Genetik mühendislikle insanın asla yemeyeceği ve yiyecek olarak düşünülmeyecek materyallerle örneğin doğal temel besinler değiştirilebilmektedir. Daha da ürkütücü olanı genetiği değiştirilmiş ürünlerin zaman içerisinde hangi sonuçları doğuracağını anlamamızı sağlayacak hiçbir uzun süreli test yapılmamıştır.¹⁰⁵ Çünkü bir transgenin alıcı bir organizmaya katılması tam olarak kontrol edilen bir süreç değildir.¹⁰⁶

Biyoteknoloji geliştiren sözde “yaşam bilimi” şirketleri tarım için nüfus sorununu ana gerekçe olarak göstermektedirler.¹⁰⁷ Genetik mühendislik sayesinde nüfusun ihtiyaç duyduğu gıda üretiminin elde edilebileceği ve böylece açlığa çözüm bulunacağı savunulmaktadır. Hâlbuki nüfus ile gıda arasındaki dengesizliğin sebebi sadece gıda azlığı değil mevcut gıdanın dağılımındaki adaletsizliktir. Bir başka ifadeyle dünyadaki açlığın sebebi kaynakların belli bir azınlık tarafından sömürülmesidir. 2011 yılında yapılmış bir araştırmaya göre¹⁰⁸ “dünyadaki en zengin %1’lik insan grubunun toplam dünya gelirinin yaklaşık %14’ünü; dünyanın en yoksul %20’lik grubunun ise dünya gelirinin ancak yaklaşık %1’ini elde edebilmesi”¹⁰⁹ kaynakların paylaşımındaki adaletsizliği gözler önüne sermektedir. Nitekim Nobel ödüllü iktisatçı Amartya Sen de açlık ve kıtlığın sadece gıdanın azlığından değil onun eşit dağıtılmamasından kaynaklandığını belirtmiş ve Bengal’de 1943 yıllarında yaşanan

¹⁰¹ World Health Organization Food Safety Department WHO, *Modern Food Biotechnology, Human Health and Development: An Evidence-Based Study* (WHO, 2005), 2.

¹⁰² İşıl Ergin - Ali Karababa, “Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar: Sağlığa Zararlarını Kanıtlamak Neden Zor? Sorunlar ve Riskin İpuçları”, *Türkiye Halk Sağlığı Dergisi* 9/2 (2011), 114 (naklen).

¹⁰³ Aidin Salih, *Gerçek Tıp* (İstanbul, 2008), 405.

¹⁰⁴ WHO, *Modern Food Biotechnology*, 11.

¹⁰⁵ Salih, *Gerçek Tıp*, 405-406.

¹⁰⁶ WHO, *Modern Food Biotechnology*, 11.

¹⁰⁷ Martha L. Crouch, “From Golden Rice to Terminator Technology: Agricultural Biotechnology Will Not Feed the World or Save the Environment”, *Redesigning life? the worldwide challenge to genetic engineering*, ed. Brian Tokar (London & New York: Zed Books, 2001), 22.

¹⁰⁸ Branko Milanovic, *Global Inequality: From Class to Location, from Proletarians to Migrants* (The World Bank, 2011).

¹⁰⁹ Yasin Bakırtaş, *Dünya’da ve Türkiye’de Ekonomik Kalkınma, Küresel Kalkınma Odaklı Sorunlar Yeni Model Arayışları* (Ankara: Nobel, 2014), 2 (naklen).

kıtlık üzerinden bu tezini kanıtlamıştır.¹¹⁰ Ayrıca bu alanda çalışan aktivistler GDO'lu gıdaların açlık sorununu çözeceği savının bir hile olduğunu ifade etmektedirler.¹¹¹

Genetik teknolojisiyle ilgili temel sorunlardan biri üretilen bilginin tarafsızlığına dair endişelerdir. Gıda veya tohum endüstrisinin ürettiği veya bu kuruluşlarca desteklenen araştırmaların kanıtları sıklıkla GDO'ları olumlayan niteliktedir. Gıdayla ilişkili başka alanlardaki yanlışlıklar bu endişeleri güçlendirmektedir.¹¹² Yapılan araştırmaların çoğunun endüstriyel ilaç firmaları ve milyarderler tarafından finanse edildiği, birçok laboratuvarın güçlü simaların kendilerinde veya yakınlarında var olan hastalıklara tedavi bulmak için çalıştığı düşünülecek olursa olası bir distopik geleceğin uyarı zilleri duyulabilir.¹¹³ Gıda ve demokrasi politikaları alanında bir araştırmacı olan Frances M. Lappé, genetik mühendisliğini dünyanın karşı karşıya olduğu en kritik tehditler arasında saymaktadır.¹¹⁴ Nobel ödüllü nörofizyolog Torsten N. Wiesel'e göre "kendi karakterini ve zihnini, davranışlarını ve sağlığını tayin edebilmeyi içeren özgür birey fikrini en fazla yaralayan, tüm bunların bir DNA segmenti tarafından tahrip edilebileceği düşüncesidir."¹¹⁵ Ne var ki biyoteknoloji endüstrisi bu konuları medyanın dışında tutmayı başarmıştır.¹¹⁶

Toplumsal yaşamın çeşitli sorunları karşısında, bilimin, hukukçularla politikacıların kendisinden bekledikleri belirgin veri ve sonuçları ortaya koymakta çaresiz kalması "bilimsel belirsizlik" olarak nitelendirilmektedir.¹¹⁷ Genetik mühendislik çalışmalarıyla ilgili yukarıda işaret edilen pek çok sorun da bu konunun "bilimsel belirsizlik" taşıdığını göstermektedir.¹¹⁸ Bilimsel belirsizlik, birçok çevre sorununun çözümünde gerekenlerin yapılmamasında karar vericiler tarafından gerekçe olarak kullanılabilen; iş çevrelerinin veya politikacıların baskısı altında, onların çıkarları doğrultusunda kararlar alınmasına neden olabilmektedir.¹¹⁹ Bu sebeple hem sonradan tamir edilemeyecek olumsuz etkilerin ortaya çıkmasını engellemek hem de sınırlı kaynakların etkili dağılımını gerçekleştirmek için 1980'lerden sonra önleyicilik ilkesinin esas olduğu düşüncesi, çevre hukukunda tartışmasız kabul gören bir yaklaşım olmuştur.¹²⁰ İhtiyat ilkesi de "önleyicilik ilkesinin yeni bir şekli" veya "en

¹¹⁰ Ergin - Karababa, "Genetiği değiştirilmiş organizmalar", 114 (naklen).

¹¹¹ "Genetik Mühendisliğinin Ardındaki Öykü-Brian Tokar ile Söyleşi", çev. Şadi İdem, *Toplumsal Ekoloji Dergisi* 4 (Yaz 2005), 23.

¹¹² Ergin - Karababa, "Genetiği değiştirilmiş organizmalar", 117.

¹¹³ Mehmet Aşkın, "Genetik mühendislik: Dost mu düşman mı?", *Türkiye Biyotetik Dergisi* 2/2 (2015), 163.

¹¹⁴ Brian Tokar (ed.), *Redesigning life?*, "Critical Acclaim for This Book", girişteki tanıtım.

¹¹⁵ Aşkın, "Genetik Mühendislik", 160 (naklen).

¹¹⁶ "Genetik Mühendisliğinin Ardındaki Öykü", 24.

¹¹⁷ Nükhet Turgut, "İhtiyat İlkesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 45/1 (1996), 68.

¹¹⁸ Ergin - Karababa, "Genetiği değiştirilmiş organizmalar", 119.

¹¹⁹ Turgut, "İhtiyat İlkesi", 69-70.

¹²⁰ Turgut, "İhtiyat İlkesi", 71-72.

gelişmiş şekli” olarak tanımlanmaktadır.¹²¹ Buna göre; riskin varlığı bir kez saptandıktan sonra oluşması muhtemel zararlar buna sebep olarak gösterilen etkinlikler arasındaki sebep sonuç ilişkisini gösterecek açık ve belirgin verilerin olmamasına karşın muhtemel zararlı sonucun gerçekleşmesini önlemek için gerekli tedbirler alınmalıdır.¹²² İhtiyat ilkesi, Mecelle’nin “def-i mazarrat celb-i menâfi-den evladır (30. md)¹²³/bir zararın giderilmesi bir yararın temininden daha önemli ve daha önceliklidir” kaidelerini çağrıştırmaktadır.

Günümüzde GDO ile ilgili gerek bilim dünyasında gerekse dünya kamuoyunda taraf olanlar kadar karşı olanların da olduğu bilinmektedir. Biyoteknolojiye karşı olanların olası muhtemel ekolojik sonuçlar üzerinde söyledikleri herşeyin genetik mühendisliği alanında yapılan çalışmalarda doğrulandığı, aktivistler tarafından dile getirilen bir husustur.¹²⁴ Ayrıca dünyadaki ana akım medyanın bu tür araştırmalardan uzaklaşıp tıbbi açıdan yararlı olduğu iddia edilen savları vahşice savunduğu¹²⁵ dile getirilmektedir. Bu konuda önemli çalışmalar yürüten biyoloji ve biyofizik uzmanlığı olan çevre aktivisti Brian Tokar, biyoteknolojinin “sağlık ve gıda üzerindeki şirket gücünün öngürülemez derecede yoğunlaşmasının bir aracı” olduğunu ifade etmektedir.¹²⁶ Bu ihtilaflar dikkate alındığında yukarıda zikredilen önleyicilik ve ihtiyat ilkelerine istinaden genetik teknoloji ile varlık arasında bir tercih yapmak gerektiğinde bu tercihin varlık ve çevreden yana kullanılması daha isabetli görünmektedir. Çünkü bir menfaat ile mefsedet tearuz ettiğinde mefsedet vuku bulmaması için söz konusu menfaati terk etmek daha önemli ve önceliklidir.¹²⁷

Yukarıda genetiği değiştirilmiş organizmalar konusunda verilen bilgiler sadece bir örnek olarak ele alınmıştır. Aynı şekilde klonlama ya da genetik kopyalama da beraberinde sayısız problemler getirecek, fitratı bozmaya ya da değiştirmeye muhtemel örneklerdir. Bütün bu çalışmalarını da en-Nisâ 4/119 âyetinde zikredilen *hayvanların kulaklarını yarma* ve *Allah’ın yarattığını değiştirme* kapsamında değerlendirmek uzak bir tevil değildir. Zira genetik araştırmalarda ve mutasyonları takip et-

¹²¹ Turgut, “İhtiyat İlkesi”, 76.

¹²² Turgut, “İhtiyat İlkesi”, 76-77.

¹²³ Haydar Efendi Hocaeminefendizade Ali, *Düerü’l-hukkâm şerhu Mecelleti’l-abkâm*, çev. Raşit Gündoğdu - Osman Erdem (İstanbul: Gül Neşriyat-Osmanlı Yayınevi, 2014), 1/57.

¹²⁴ “Genetik Mühendisliğinin Ardındaki Öykü”, 22.

¹²⁵ “Genetik Mühendisliğinin Ardındaki Öykü”, 23.

¹²⁶ “Genetik Mühendisliğinin Ardındaki Öykü”, 23.

¹²⁷ Hocaeminefendizade Ali, *Düerü’l-hukkâm şerhu Mecelleti’l-abkâm*, 1/57.

mek için yapılan deneylerde gerekli olan doku, hayvanlardan, kulakları yarılarak veya enjektörle alınmaktadır.¹²⁸ Günümüzde yapılan bazı klonlama projelerinde kullanılan hücreler de kulaktan alınmıştır.¹²⁹ Burada gaye yapılan projelerde kulaktan hücre alınmasını delil göstererek bu faaliyetleri âyetin kapsamına dâhil etmek ya da zikredilen yorumlarla klasik yaklaşımları reddetmek veya âyeti yeni yorumlara mahkûm etmek değil bu tür gelişmelere ve muhtemel risklerine en azından dikkat çekmektir. Zira genetik müdahalelerin bir atom bombasının oluşturacağı tahribattan daha fazla zarar verme potansiyeli taşıması imkân dâhilindedir. Nitekim ABD Ulusal İstihbarat Direktörü James Clapper'ın, gelişmekte olan genetik teknolojisinin kitle imha silahları kadar tehlikeli olduğunu vurguladığı bazı haber ajansları tarafından servis edilmiş¹³⁰ ve DNA'ya yapılan müdahalelerin tehlikeli biyolojik ürünlerin geliştirmesi riskini doğurduğu ifade edilmiştir.¹³¹ Çünkü kontrolden çıkan tek bir geni ya da genleri, geriye döndürmek artık imkânsızdır. Örneğin doğadaki akrabalarından daha güçlü hale gelen genetiği değiştirilmiş organizmalar, akrabalarını doğal ekolojik sistemin dışına itebilir, hatta tamamen yok edebilir; ya da gıda zincirine dahil olarak hiç beklenmedik ve öngörülemez yeni formların doğmasına neden olabilir ve bu tür felaketlerin sonuçlarını tahmin etmek imkânsızdır.¹³²

en-Nisâ 4/119 âyeti fitrat çerçevesinde ele alındığında Allah'ın yarattığı varlık düzenine yapılan müdahaleler dini ve ahlaki kıstaslarla ele alınmadığında yapılan tasarrufların şeytani özellikler taşıması ve insanlığı büyük felaketlerin beklemesi kaçınılmazdır. Zira bu tehlikeli müdahalelerin faydadan çok zarar verme riski kuvvetli bir ihtimal olarak durmaktadır. Özellikle bilimsel bazı gelişmelerin -zararlı sonuçlarının örtbas edilerek- hayranlıkla anlatılması *kutsal tanımayan* bir bilim ve teknoloji galibiyetinin tozpembe ifadelerle anlatılması insanları hayran bırakabilmektedir. Bu durumu Yüce Allah'ın “*İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin boşuna gider. Bir de kalbindesine (Sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şâhit tutar. Hâlbuki o, düşmanlıkta en amansız olandır. O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez.*” (el-Bakara 2/204-205) âyetleri çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Burada itiraz edilen husus bilim ve teknoloji değil; ahlak ve insan onurunu merkeze almayan, temel gıdaları bo-

¹²⁸ Salih, *Gerçek Tıp*, 408.

¹²⁹ <https://www.trthaber.com/haber/bilim-teknoloji/tubitak-destekli-klon-sigir-projesinde-ikinci-kusak-basarisi-402721.html>.

¹³⁰ <https://tr.sputniknews.com/abd/201603011021220405-abd-genetik-muhendislik-kitle-imha-silah-tehlikeli/> (Erişim: 17.11.2020).

¹³¹ <https://www.sabah.com.tr/dunya/2016/02/16/genetik-modifikasyon-kuresel-tehdit-listesinde> (Erişim: 17.11.2020).

¹³² Salih, *Gerçek Tıp*, 407.

zan/değiştiren, ilaç satmak için hastalık üreten, insan neslini ifsad eden çalışmalardır. Zira yukarıdaki âyette de ifade edildiği üzere Allah nesli ve ekinleri (gıda) ifsad edenleri bozguncu olarak nitelerek onları sevmediğini deklare etmektedir.

Bugün yeryüzünde birtakım felaketlerin olduğu yadsınamayacak bir hakikattir. Bu felaketlerin cebrî bir anlayışla Allah'a havale edilerek tevil edilmesi kuru bir cahillikten kaynaklanmaktadır. Bir başka ifade ile insanın başına gelen belâ ve musibetleri sebep-sonuç ilişkisinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Elbette inanç olarak olup biten herşeyin yaratıcısı Allah'tır. İyilik O'nun kudretiyle var olduğu gibi kötülük de var olmak için O'nun kudretine muhtaçtır (tekvînî irade). Burada kastedilen -haşa- Allah'ın kötülük yapması değil bir kötülüğün dahi "var olma" açısından yaratıcının kudretine mutaç olduğudur. Zira tekvînî irade hayra, şerre, taate ve masiyete taalluk ettiği halde teşrî irade yalnız hayra ve taate taalluk eder.¹³³ Bir başka ifade ile Allah hem hayır hem şer olan şeyleri kullarının tercihleri doğrultusunda var eder ama hayra rızası varken şerre rızası yoktur. Yukarıda da ifade edildiği gibi yaşanan musibetler bir sebep-sonuç döngüsü içerisinde cereyan etmekte ve bu döngüdeki birinci derecede sorumlu/suçlu sanık insandır. Zira Allah varlığa bir işleyiş düzeni (fitrat) vermiş ve bu düzen ihlal edildiğinde ortaya fesad/bozulma çıkmaktadır. Kur'an'da bu durumu ifade eden birçok âyet mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: **1)** "*Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindendir. (Ey Muhammed!) Seni insanlara bir peygamber olarak gönderdik. şabit olarak Allah yeter*" (en-Nisâ 4/79); **2)** "*İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır*" (er-Rûm 30/41); **3)** "*Başımıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarımız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder*" (eş-Şûrâ 42/30).

Yukarıdaki âyet metinleri dünyada vuku bulan sıkıntılarla insan arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin doğuracağı sonuçları açık bir şekilde beyan etmektedir. Özellikle er-Rûm 30/41 âyeti insanın yapıp ettikleri ile dünyada meydana gelen bozulma arasındaki ilişkiyi ortaya koyma açısından dikkat çekicidir. Mezkûr âyette(er-Rûm 30/41) fesadın çıktığı alan *karada ve denizde* olarak belirtilmiş ancak bu kısmı dar değil geniş bir çerçevede ele alarak "*karasıyla deniziyle her yerde (fesad zühur etti)*" anlamında¹³⁴ değerlendirmek hatta âyeti insan faaliyetlerinin etkili olduğu evrenin bütün bölgelerini kapsayacak şekilde yorumlamak daha isabetli görünmektedir.¹³⁵ Mezkûr âyette bahsedilen bozulma hakkında

¹³³ A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akâüdi ve Kelam'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 133.

¹³⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/109.

¹³⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/323.

kaynaklarda “kuraklık, kıtlık, tarımda verimsizlik, ticarete kârsızlık, salgın ölümler, yangın ve suda boğulma felaketlerinin çokluğu, herşeyden bereketin kalkması” gibi yorumlar zikredilmektedir.¹³⁶

er-Rûm 30/41 âyeti ister sadece teolojik olarak ele alınıp doğal çevredeki her türlü bozulma günah kavramıyla gerekçelendirilsin ister insanların her şeyi yerli yerince yapmamaları tarzında genel bir çerçevede ele alınsın¹³⁷ her hâlükarda insanın “*kendi elleriyle yaptık ettikleri yüzünden*” ortaya çıkan bozulma gerçeği değişmeyecektir. Mezkûr âyetin günümüzdeki yansımalarını tespit ve fıtrat-musibet arasındaki ilişkiyi mütalaa babında M. Esed’in (v. 1992) şu tespitleri son derece dikkat çekicidir:

“Böylece, günümüzde korkunç bir şekilde -üstelik henüz kısmen- ortaya çıkan doğal çevremizdeki yoğun çürüme ve tahribat, burada ‘*insanın kendi yaptığı ettiklerinin bir sonucu*’, yani insanın, kendini tahrip eden -çünkü katı materyalist bir temele dayanan- teknolojik gelişmelerin ve insanlığı daha önce hayal bile edemediği ekolojik felâketlerle karşı karşıya getiren çılgınca faaliyetlerin bir sonucu olarak ön-görölmüştür: Toprağın, havanın ve suyun sanayi atıkları ve şehir çöpleri yüzünden dizginlenemeyen bir şekilde kirlenmesi; bitki örtüsü ve denizlerin artan bir şekilde zehirlenip yok olması; yaygın uyuşturucu ve görünürde ‘*faedah*’ ilaç kullanımı sebebiyle insanın kendi bedeninde ortaya çıkan her türlü genetik bozukluklar ve insanlara yararlı birçok hayvan türünün giderek yok olması. Bütün bunlara, insanın sosyal hayatındaki hızlı bozulmayı ve çürümeyi, cinsel sapıklıkları, suçları ve şiddeti ve son aşamada nükleer dehşeti ilâve edebiliriz. Bunların tamamı, son tahlilde, insanın Allah’a ve mutlak mânevî/ahlâkî değerlere karşı umursamazlığının ve bunun yerine, ‘*maddî ilerleme*’yi tek önemli hedef sayan inançlara tutsaklığının bir sonucudur.”¹³⁸

Yukarıda değinildiği üzere bugün insan öyle bir dönemde ki ya insan tabiat karşısındaki tutumunu değiştirecek ya da tabiat insanlığı en acı felaketlere sürüklemeye devam edecektir. Nitekim dünya kendisinin insan elinde bir makine olmadığını hatırlatmayı sürdürmektedir.¹³⁹ Dolayısıyla tabiat, kaynaklarının sessiz bir şekilde tarumar edilmesine asla seyirci kalmamakta, çok sert cezalar vermektedir.¹⁴⁰ Bugün sivilleri hedef alan kitlesel savaşlar, su ve gıda kıtlıkları, Aids ve Covid-19 gibi salgınlar, sel ve yangın gibi âfetler, çölleşme, kuraklık, asit yağmurları, zarar görmüş ozon tabakasından gelen ultraviyole ışını sağanakları, evrendeki kirlilik, küresel ısınma, sera etkisi, insan yapısını bozucu gıda ve ilaçlar, Çernobil (1986-Eski Sovyetler Birliği), Fukushima (2011-Japonya) ve benzeri nükleer kazalar, hayvan ve bitki türleri neslinin tükenmesi ve daha nice tabii musibetler sadece ilk

¹³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 5/240.

¹³⁷ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 4/324-325.

¹³⁸ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 2002), 828-829.

¹³⁹ Agwan, “Ekolojik Bir Bilince Doğru”, 96.

¹⁴⁰ Agwan, “Ekolojik Bir Bilince Doğru”, 96.

akla gelenlerdir. Bütün bunlar er-Rûm 30/41 âyetinde belirtildiği üzere “*insanın kendi eliyle yapıp ettikleri*” sebebiyle yaşanmaktadır. Bu döngünün merkezinde insanın evrenin işleyişi için konulan fitratı dikkate almaması yatmaktadır. Dolayısıyla evrende Allah tarafından zerreden küreye her varlığa verilmiş bir nizam ve formatı ifade eden fitrat ihlal edildiğinde fesad kaçınılmaz olmaktadır. Bu meyanda kısa sürede gerçek bir değişime kadar gidecek köklü bir değişiklik olmadıkça dünyayı trajik bir son beklemektedir.¹⁴¹ E. F. Schumacher bu trajedik durumu şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Toprak ve üstünde yaşayan varlıklar sadece birer üretim faktörü olarak değerlendirildiğinde bu karmaşadan kurtulmak neredeyse imkânsızdır. Bu varlıkların başka amaçların araçları olmaları onların birinci değil ikinci plandaki doğalarıdır. Herşeyden önce bu varlıklar kendi başlarına birer amaçtırlar ve ekonomi ötesidirler. Bu bakımdan bir hakikatin ifadesi olarak onların kutsal olduklarını söylemek akılcı açıdan haklı sayılır. İnsan yaratmamıştır onları dolayısıyla kendi yapamadığı ve yapamayacağı ve bir kez bozduktan sonra yeniden yaratamayacağı şeylere, kendi yapımı olan şeyler gibi, aynı tutum ve ruh içinde davranması akılcılığa aykırıdır. Örneğin gelişmiş hayvanlar kullanışlılıkları dolayısıyla ekonomik bir değere sahiptirler ama kendi başlarına aynı zamanda meta-ekonomik bir değerleri vardır. İnsan yapımı bir otomobil doğrudan böyle değildir. İnsanın bir danası veya bir tavuğu olsa onu kendi ürettiği otomobili gibi salt yarar getiren bir şey olarak mahvolana kadar kullanılabilir mi? Bu tür soruları bilimsel olarak yanıtlamaya çalışmak boşunadır zira bunlar bilimsel değil metafizik sorunlardır. Otomobil ile hayvanı yararlılıklarını ölçü olarak eşitlemek ve bu arada aralarındaki en temel ayrılık olan ‘varolma düzeyi’ farkını görememek, pratikte en ciddi sonuçları doğuracak metafiziksel bir yanlıştır. Ama dine aykırı bir çağ, ataların metafizik doğruları değerlendirmesine yardımcı olan kutsal sözlere alaylı bir küçümseme ile bakmaktadır.”¹⁴²

Bugün insanların yaptıkları sebebiyle meydana gelen her felaketin aynı zamanda geleceğe dönük “uyarı” yönü de bulunmaktadır. Şöyle ki insanın ateşlenmesi, öksürmesi ya da vücudundaki herhangi bir rahatsızlık görünürde bir musibet ama aynı zamanda farkındalık, tedavi ve önlem açısından da bir “tedbir çağırısı”dır. Zira kişi vücudundaki aksama/rahatsızlık veya hastalık septomları sayesinde tedavi ve önlem girişimlerinde bulunacaktır. Aynı şekilde evrendeki bir bozulmayı da bir şeylerin yolunda gitmediğinin ve önlem alınması gerektiğinin haber verilmesi açısından değerlendirmek mümkündür. Nitekim âyetteki (er-Rûm 30/41) “...Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır” ifadesinin gerekçesi yapılan yanlıştan “*dönebilsinler diye*” şeklinde açıklanmıştır. Dolayısıyla beşeriyetin bu olumsuzlukları yaşamayı aynı zamanda bozulmayı farketme ve doğruya yönelip yanlış olanı düzeltme için verilmiş bir fırsat olarak değerlendirmek de mümkündür.

---

¹⁴¹ Guénon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, 166.

¹⁴² Schumacher, *Küçük Güçeldir*, 128-129.

Sonuç

İnsan, varlık hiyerarşisinin hem en mükerremi hem de en tehlikelisi olmaya aday bir yapıdadır. O en güzel şekilde yaratılmış ama esfel-i sâfilîn'e düşme yetisine de sahiptir. Bütün bu potansiyel ona verilen irade hürriyetine racidir. Onun fitratında hem iyiyi hem de kötüyü yapma yeti ve hürriyeti vardır.

İnsan irade ve tercihleri gibi özellikleriyle eşsiz bir fitrata sahip olduğu gibi evrendeki bütün varlığın da bir fitratı vardır. Bu fitratı İbn Âşûr'un ifadesiyle "*Allah'ın her mahlûkta yarattığı düzen*" olarak tanımlamak son derece isabetlidir. Dini metinlerdeki din-İslam merkezli fitrat tanımlamaları genel olmayıp insan odaklı hususi yaklaşımlardır. Sadece insanın değil zerreden küreye bütün varlığın bir fitratı vardır. Bu fitratı Yüce Yaratıcı tarafından her varlığa kodlanan bir formata benzetmek mümkündür. İnsan gerek kendi bedenî ve ruhî yapısında gerekse evrendeki diğer varlıklarla ilgili tasarruflarında bu ilahi formata riayet ettiğinde evren Allah'ın takdir ettiği mühlet babında yaşanabilir bir standartta yoluna devam edecektir. Ancak insan evrendeki bu ilahi formata riayet etmediğinde yaşanan ve yaşanacak birçok musibete düşer olmaktan kurtulamayacaktır. Kur'an ve hadis metinleri dünyadaki fesadın/bozulmanın insanın kendi eliyle yapıp ettiklerinden kaynaklandığını deklare etmektedir. Bu durum evrende vuku bulan birçok musibetin bir sebep-sonuç döngüsü içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. İnsanın yaşadığı felaketler ister teolojik bir yaklaşımla "günah" olarak gerekçelendirilsin ister akılcı bir yaklaşımla rasyonel tavsiflerle açıklansın her iki durumda da sebep insanın yapıp ettikleri; sonuç da yaşanan musibetlerdir.

İnsan kendisine verilen bütün akıl merkezli yetenekleri kullanma özgürlüğüne -ancak hesabını vermek koşuluyla- sahiptir. İnsan, bizzat kendisinin yaratmadığı hem kendi varlığı hem diğer varlıklar karşısında sadece sahip değil aynı zamanda onlardan sorumlu olduğunu unutmamalıdır. Bütün bilimsel ve teknolojik gelişmeler insan-varlık onurunu dikkate alan, ahlaki ilke ve temelleri olan kıstaslara tabi olmalıdır. İnsan ve evrenle ilgili bütün tasarruflarda sadece fayda-kazanç merkezli pragmatist amaçlar değil insan ve evrenin hayrı güdülmelidir. Bu meyanda evrene ve evrendeki varlıklara zararlı, varlık hiyerarşisini değiştirme, bozma ve yok etme tehlikesi arz eden bütün çalışmalara karşı küresel bir insani itirazın olması her fert ve toplumun ihtiyari değil zorunlu görevi olmalıdır. Bu mecrada ilerleyen ve kimi zaman bir küstahlık seviyesine varan bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin insanlık için gelecekte küresel bir felakete dönüşmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu trajedinin sebebi evrendeki fitratın ihlal edilmesidir.

Bugün bir laboratuvardan sızdığı iddia edilen Covid-19 dâhil geçmişten bugüne insanlığın yaşadığı bütün musibet ve felaketlerin arka planında insanın kendi eliyle yapıp ettiklerinin olduğunu

ifade etmek yanlış olmayacaktır. Her durumda yaşanan felaketleri bozulan fitratın intikamı olarak okumak mümkündür. Araştırmadaki veriler göstermektedir ki fitrat kavramı parçacı değil bütüncül bir yaklaşımla ele alındığında evrendede fitrat ile musibetler arasında bariz bir ilişki bulunmaktadır. İnsan, fitratına muhalefet ettiğinde zuhur eden fesad; evrendeki diğer varlıkların fitratı dikkate alınmadığında da zuhur edecektir. Binâenaleyh belâ veya musibet olarak tesmiye edilen olgular çoğu zaman fitratın kendisine karşı yapılan muhalefete verdiği cevap mesabesinde.

Kaynakça

- Abdülbaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfhebes li-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2001.
- Agwan, A. R. "Ekolojik Bir Bilince Doğru". çev. Akif Demirci. *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (K 1993), 91-101.
- Akçay, Mustafa. "Sünnetullah, Fıtratullah, Sıbgatullah' Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 125-158.
- Aşkın, Mehmet. "Genetik mühendislik: Dost mu düşman mı?" *Türkiye Biyoetik Dergisi* 2/2 (2015), 160-165. <https://doi.org/10.5505/tjob.2015.36855>
- Bakırtaş, Yasin. *Dünya'da ve Türkiye'de Ekonomik Kalkınma, Küresel Kalkınma Odaklı Sorunlar Yeni Model Arayışları*. Ankara: Nobel, 2014.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. Ferrâ . *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'an*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1999.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envarî't-tenzîl ve esrarî't-te'vil*. thk. Muhammed Abdurrahman Mara'salî. 5 Cilt. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1997.
- Bor, Adil. "Din ile İlişkisi Bağlamında Fıtratın Mahiyeti". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/3 (2017), 1671-1704.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah. *Sâhibu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sıhâb tâcu'l-luga ve sıhâbu'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 1987.
- Crouch, Martha L. "From Golden Rice to Terminator Technology: Agricultural Biotechnology Will Not Feed the World or Save the Environment". *Redesigning life? the worldwide challenge to genetic engineering*. ed. Brian Tokar. 22-39. London & New York: Zed Books, 2001.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitabü't-Ta'rifât*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Çağrıncı, Mustafa. "Musibet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/255-246. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Çağrı, Mustafa. “Sevap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çelebi, İlyas. “Sünnetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/159-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çetin, Rabiye. “Ku’ran-ı Kerim Bağlamında Kader-İmtihan İlişkisi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 780-800. <http://dergipark.gov.tr/doi/10.15869/itobiad.60995>
- Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-kitâbi’l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur’an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, ts.
- Ergene, Abdüsselam. *Toprak Biliminin Esasları*. Konya: Öz Eğitim Basım Yayın Dağıtım, 7. Basım, 1997.
- Ergin, İşıl - Karababa, Ali. “Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar: Sağlığa Zararlarını Kanıtlamak Neden Zor? Sorunlar ve Riskin İpuçları”. *Türkiye Halk Sağlığı Dergisi* 9/2 (2011), 113-122. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tjph/173117>
- Esed, Muhammed. *Kur’an Mesajı*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus’âbî. *Himyânu’z-zâd ilâ dâri’l-me’âd*. 1-15=21 Cilt. Maskat: Vizâretu’t-Turâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1980.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus’âbî. *Teyşîru’t-tefsîr*. thk. İbrâhim b. Muhammed Talay. Maskat: Vizâretu’t-Turâs ve’s-Sekâfe, 2004.
- Ezherî, Muhammed b. Muhammed. *Tebzîbu’l-luga*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2001.
- Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsu’l-mubît*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi’d-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.
- Guénon, René. *Modern Dünyanın Bunalımı*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Güney, Emrullah. *Çevre ve İnsan: Toplum Doğa İlişkileri*. İstanbul: Çantay, 2003.

- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hamevi, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyumi. *el-Misbabü'l-münir fî garibi'ş-şerbi'l-kebir*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Hâzin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadi. *Lübâbü't-te'vîl fî meâni't-tenzîl/Tefsirü'l-Hazîn*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Herevî, Ahmed b. Muhammed. *el-Garîbeyn fî'l-Kur'an ve'l-hadîs*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. 6 Cilt. Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1999.
- Hocaeminefendizade Ali, Haydar Efendi. *Düerü'l-hukkam şerhu Mecelleti'l-ahkam*. çev. Raşit Gündoğdu - Osman Erdem. 4 Cilt. İstanbul: Gül Neşriyat-Osmanlı Yayınevi, 2014.
- Hökelekli, Hayati. "Fıtrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdullah b. Gâlib İbn Atiyye el-Endelûsî. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzi Münir Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1987.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hasen Ahmet b. Fâris b. Zekeriya el-Kazvîni er-Râzî. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. 6 Cilt. Daru'l-Fıkr, 1979.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. 45 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Manzûr, Muhammed bin Mükerrrem bin Ali Ebü'l-Fadl Cemâleddin. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 2001.
- Kara, Necati. "Kur'ân ve Sünnet'te Belâ - Musibet". *EKEV Akademi Dergisi* 1/3 (1998), 33-58.
- Karaman vd., Hayrettin. *Kur'an Yolu*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

- Kılavuz, A. Saim. *Anabatlaryyla İslam Akâidi ve Kelam'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 13. Basım, 2007.
- Kurt, Yaşar. "Kur'ân'da Fıtrat Kavramı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 71-104.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*. thk. Ahmet el-Berdûnî - İbrahim Eттаfeyyiş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehlî's-sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Milanovic, Branko. *Global Inequality: From Class to Location, from Proletarians to Migrants*. The World Bank, 2011. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5820>
- Mücahid, Ebü'l-Haccâc Mücahid b. Cebr. *Tefsiru Mücahid*. thk. Muhammed Abdüsselam Ebü'n-Nîl. 1 Cilt. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslamiyyi'l-Hadîse, 1. Basım, 1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. *el-Câmiu's-Sabîb*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Özsoy, Ömer. *Sünnet, Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1. Basım, 1994.
- Öztürk, Yener. "İnsan ve Fıtrat". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1999), 321-330.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1992.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999.
- Salih, Aidin. *Gerçek Tıp*. İstanbul, 2008.
- Schumacher, Ernst Friedrich. *Küçük Güzeldir*. çev. Osman Deniztekin. İstanbul: E Yayınları, 1. Basım, 1979.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî. *Tefsîru'l-Kur'an*. thk. Yasir b. İbrahim - Ganîm b. Abbas b. Ganîm. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1. Basım, 1997.
- Sülün, Murat. *Kur'an Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2015.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *Fethu'l-kadîr*. 6 Cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesir, 1993.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Temiz, Bilal. "Kur'ân'a Göre İmtihan Kavramının Semantik İzahı ve İnsan İçin Önemi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 251-268.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî et-. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşar Avvad Maruf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1998.
- Tokar, Brian (ed.). *Redesigning life? the worldwide challenge to genetic engineering*. London & New York: Zed Books, 2001.
- Tokar, Brian. "Genetik Mühendisliğin Ardındaki Öykü-Brian Tokar ile Söyleşi". çev. Şadi İdem. *Toplumsal Ekoloji Dergisi* 4 (Yaz 2005), 19-24.
- Turgut, Nükhet. "İhtiyat İlkesi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 45/1 (1996), 67-102.
- Uludağ, Süleyman. "Belâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/380. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- WHO, World Health Organization Food Safety Department. *Modern Food Biotechnology, Human Health and Development: An Evidence-Based Study*. WHO, 2005. http://www.who.int/foodsafety/publications/biotech/biotech_en.pdf
- Yıldız, İbrahim. *Kur'an İnsan ve Yanlış -Psikososyal Bir Okuma-*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Zebîdî, Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtaza. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an bakâiki gavâmi'zi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1987.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed ez-. *Keşşâf Tefsiri*. ed. Murat Sülün. çev. Ahmet Alim vd. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.